

TÓZSA-RIGÓ ATTILA

## Kapitalista vállalkozói társaságok a késő középkorban és a kora újkor első felében

(Különös tekintettel a délnémet kereskedelmi tőke  
működési mechanizmusára)<sup>1</sup>

A késő középkori és a kora újkori kereskedelmi és hitelszféra gyakorlati oldaláról viszonylag kevés közvetlen információval rendelkezünk. A korabeli gazdasági rendszer teljesebb megértéséhez elengedhetetlen feltárni ezt a területet. A késő középkori gyökerű prekapitalista gazdasági struktúrák – vagy másképp a kora újkori kereskedelmi kapitalizmus – jelentős átalakulási folyamaton mentek keresztül a 15. század második fele és a 17. század első évtizedei között.<sup>2</sup> Mindennek tekintetében szükséges, hogy megfelelő képet alkossunk a kora újkori kereskedelmi tőke gyakorlati működéséről, a vállalkozói struktúráknak a kereskedelmi forgalomban történő alkalmazásáról, illetve a korszakban bekövetkezett fontosabb tendenciaváltásokról.<sup>3</sup> Magától értetődő, hogy

1 Jelen tanulmány részlet egy a témát átfogóan feldolgozó nagyobb munkából. A kutatásokat jelentős részben egy 2007-es DAAD, egy 2008-as és egy 2011-es Collegium Hungaricum CH/2, valamint egy 2012-es Klebelsberg Kunó-ösztöndíjnak köszönhetően tudtam kivitelezni.

2 A korszak átmeneti jellegéből adódóan a gazdasági rendszer megnevezése is képlékeny a szakirodalomban. A tradicionális kronológia szerint a késő középkort és a kora újkor első évszázadát magában foglaló korszak gazdasági rendszerére a *prekapitalista* vagy *korai kapitalista* minősítések mellett egyre gyakrabban alkalmazzák a *kapitalista* jelzőt. Utóbbit annak kifejezésére, hogy a kora újkor első szakaszában túlsúlyra jutottak a kapitalista gazdasági rendszer jegyei, s az előzmények vagy előképek már a 12–13. századtól jelen voltak, a prekapitalista korszak így valójában inkább a 13–15. századra érvényes. További lehetőségként merül fel, hogy a 15. század második fele és a 17. század első fele közötti időszakot összefoglalóan a „kereskedelmi kapitalizmus” korszakaként interpretáljuk. *Mark Häberlein: Die Fugger. Geschichte einer Augsburger Familie (1367–1650)*. Kohlhammer, Stuttgart, 2006. 93. Jelen tanulmányban a prekapitalista jelzőt azokra a késő középkori jelenségekre alkalmazom, amelyek megelőzték a kiforrott kapitalista gazdaság jellemzőit. Ennek fényében a megkülönböztetés végett a 16–17. századi és részben már a 15. századi gazdasági viszonyokra is a korai kapitalista jelző alkalmasabb, mivel így ez a korszak a *korai* jelző beiktatásával elkülöníthető a kora újkor utolsó századában meginduló fejlődési tendenciáktól, azaz az ipari forradalom első szakaszától.

3 A célkitűzés ahhoz a tudományelméleti állásponthoz igazodik, mely szerint az analízis történeti igénynek az elméleti jellegű általánosítások felől közelítenie kell az egyedi jelenségekhez. *Kurt Dopfer: Wie viel Geschichte braucht die Ökonomie? Das Verhältnis von Theorie und Geschichte in evolutionstheoretischer Interpretation. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 50. (2009) 64., 70–71.* Esetünkben a tradicionális gazdaságtörténeti makrostruktúrák interakcióba hozhatók azokkal a jelenségcsoportokkal, amelyekből az elméleti koncepciók felépül(n)t(ek). A korabeli vállalkozói praxisról szerzett ismeretek a gazdaságtörténettel érintkező területek (pl. várostörténet) számára is interpretálható információkkal szolgálnak. Összecseng mindezzel Nell megállapítása, miszerint a korszak általános megismeréséhez elengedhetetlen, hogy megértsük a kapitalista gazdasági rendszer működési mechanizmusát. *Edward J. Nell: On the History of Economic Theory and the Em-*

ebben a témakörben is a forrásbázis által szűkre szabott keretek korlátozzák mozgásterünket.<sup>4</sup>

Bevezetőként az általános gazdasági tendenciákat fogom vázolni. A globális keretek közé lépő gazdasági rendszer koncentrálódási folyamatai a korszakban nem csak a tőke-összpontosítás szintjén érzékelhetők. A 15–16. század folyamán a kereskedelmi forgalom néhány előnyös helyzetben lévő „kereskedőnemzet” (elsősorban az itáliaiak és a németek) kezében összpontosult. Az olyan kikötővárosok, mint Velence, Antwerpen, Lübeck vagy Danzig, illetve jelentős német kontinentális központok, mint Nürnberg és Augsburg ekkor már jóval nagyobb gazdasági aktivitást mutattak, mint a középkor nagy vásárcentrumai (Troyes, Frankfurt stb.).<sup>5</sup> A németeknek és az itáliaiaknak a 16. század közepéig sikerült megtartaniuk ezt a szerepet, utána viszont egyre inkább átvették pozícióikat az atlanti kereskedelem szempontjából kedvezőbb geostratégiai helyzetben lévő térségek.

A kereskedelmi és pénzforgalom – változó intenzitással – egyes régiókra, s azokon belül néhány olyan városra koncentrálódott, amelyek jelentős „helyzeti energiájuknál” fogva alkalmasak voltak arra, hogy betöltsék a kontinentális kereskedelmi centrum szerepét. A helyzeti energia alatt többek között olyan komponenseket érthetünk, mint a kedvező földrajzi fekvés, jelentős lakosságszám, korábban kivívott gazdasági és politikai jogok, exportra termelő erős kézműipar, valamint a várost körülvevő közép- és kisvárosok hálózata. Ilyen központ volt többek között Firenze, Milánó, Brugge, Arras, valamint a 16. században virágkorát élő Antwerpen, majd a század második felétől Amszterdam és Hága, végül a német térségből elsősorban Nürnberg, Augsburg, Köln és Breslau. A transzkontinentális kereskedelemben kevés város töltött be ilyen központi funkciót: a korszak első felében ilyen volt többek között Barcelona, Antwerpen vagy Bordeaux.<sup>6</sup>

---

ergence of Capitalism. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte 50. (2009) 103., 106. Jelen tanulmány nem fogja át a teljes gazdasági rendszert, hanem annak csak részjelenségeire koncentrál.

4 A közép-európai térségből a folyamatos adatsorokat tartalmazó források (pl. vámnaplók) csak kis számban állnak rendelkezésre. Ezek hiányában az esetek többségében áttételes információcsoportokkal dolgozhatunk. *Gecsényi Lajos*: Bécs és Magyarország kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a 16–17. század fordulóján. In: *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára,–Győr M. J. V. Levéltára Győr, 2008. 271. Ezúton mondok köszönetet Gecsényi Lajosnak a tanulmány elkészítése során nyújtott szakmai segítségéért.

5 *Wolfgang von Stromer*: Der Verlag als strategische System einer an gutem Geld armen Wirtschaft, am Beispiel Oberdeutschlands in Mittelalter und früher Neuzeit. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 78. (1991) 153. A délnémet térség sűrű vásárhálózatában a nagyobb centrumok elosztó- és kommunikációs központokként funkcionáltak. *Michael Rothmann*: Marktnetze und Netzwerke im spätmittelalterlichen oberdeutschen Wirtschaftsraum. In: *Netzwerke im europäischen Handel des Mittelalters*. Hrsg. Gerhard Fouquet–Hans-Jörg Gilomen. Thorbecke, Ostfildern, 2010. (Vorträge und Forschungen. Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte 72.) 135.

6 *Stromer, W.* v.: i. m. (5. jz.) 153. Stromer Raguzát is idesorolja. Utóbbi jelentőségéhez *Molnár Antal*: Egy raguzai kereskedőtársaság a hódolt Budán. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2009. 17.

A délnémet kereskedők a késő középkorban még nem vívtak ki maguknak vezető szerepet a kontinentális kereskedelemben. Nemcsak az itáliaiak számítottak ekkor még vetélytársnak, hanem a Hanza is. Abban a folyamatban, amelynek során a délnémet kereskedők vezető szerepre emelkedtek, három fontos tényezőt emelhetünk ki: a pénz- és a hitelügyletekben kifejlesztett új technikák, a hitelezési tevékenységgel szoros összefüggésben a politikai tőke megvásárlása, végül a megfelelő szervezeti struktúra kialakítása. Ezeken a területeken sikerült behozni a dél-európai vetélytársakat, illetve maguk mögé utasították a Hanza kereskedőit. Mindemellett már a 14. század végétől jelentkezett egy gazdasági szféra, amelyben behozhatatlan előnyre tettek szert a délnémet befektetők, ez volt a bányászat és a fémfeldolgozás.<sup>7</sup>

A délnémet kereskedő-vállalkozók gazdasági hatalma a gyakran Fugger-korszakként is aposztrofált időszakban (1470–1560) érte el csúcspontját. A korszak egybeesik a felfedezések korával, illetve a világgazdasági rendszer kialakulásával. A délnémet kereskedelmi tőkének a nemzetközi pénzpiacokon végbement látványos pozícióerősödését gyakran szokták az úgynevezett kereskedőfejedelmek nagy formátumú tevékenységére visszavezetni. Ilyen kiemelkedő személyek voltak többek között I. Jakob Fugger (1450–1525), Anton Fugger (1493–1560), V. Bartholomäus Welser (1484–1561) és az ifjabb Hans Paumgartner (1490 k.–1549). Mark Häberlein Jakob Fuggert és annak unokaöccsét, Antont tartja a Fugger-korszak két meghatározó figurájának. Eszerint az 1485–1560 közötti időszakban a két Fugger olyan kiemelkedő szerepre tett szert a nemzetközi kereskedelmi és pénzpiacokon, amely elhomályosította az összes többi kereskedőház jelentőségét.<sup>8</sup> Anélkül, hogy elvitatnánk a nagy bankházak élén álló személyiségek szerepét, mindenképpen felvetődik az igény, hogy komplexebb módon vizsgáljuk a kérdést, s a kereskedő-bankházak által követett üzleti gyakorlatot vonjuk részletes elemzés alá.

7 *Stromer, W.* v. i. m. (5. jz.) 154. A Fugger-ház későbbi gazdasági hatalmát megalapozó Jakob Fugger egyik fontos lépése volt, hogy a selyem- és fűszerkereskedelem mellett két további szférára is kiterjesztette tevékenységét: a bányászati üzletre és a hitelügyletekre. *Gregor Rohmann: Das Ehrenbuch der Fugger. I. Darstellung – Transkription – Kommentar.* Wißner, Augsburg, 2004. 174. A délnémet szerepvállalás jelentőségét a bányászati szférában a későbbi gazdasági pozíciókat illetően nem lehet eléggé túlbecsülni. Jelen tanulmány azonban csak a szervezeti formák szempontjából kíván ezzel a gazdasági ággal foglalkozni.

8 *Häberlein, M.*: Die Fugger i. m. (2. jz.) 93. Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, a Fuggereknek ilyen kizárólagos „csúcspozíciója” és a korszaknak ebből levezetett elnevezése több szempontból is árnyalható. A Fugger-ház jelentőségéhez mindenesetre megemlíthető, hogy a cég az 1540-es évek második felére érte el zenitjét. Ekkor csak az aktív tőkeállomány hétmillió guldent tett ki. Uo. 90.

### A társaságok működési mechanizmusa a gyakorlatban

A földrajzi értelemben kiforrott távolsági kereskedelmi rendszert általában három tényező befolyásolja leginkább: a szállítási technológia újításai, a politikai helyzet alakulása, végül a kereskedelem szervezeti változásai.<sup>9</sup> A vizsgált korszakban ezekhez a tényezőkhöz hozzá kell számítani, hogy a 15–16. században globális keretek közé lépő kereskedelmi rendszer földrajzi értelemben is meghatározó változássorozaton ment keresztül. A szállítási technológiák a jelen tanulmányban vizsgált kontinentális kereskedelemben számottevően nem változtak. Bár a politikai átalakulások jelentős mértékben befolyásolták a korabeli gazdasági folyamatokat, érdemben még a korszak legjelentősebb politikai változásai sem készítették strukturális átalakulásra a gazdasági rendszert. Elég itt csak arra gondolnunk, hogy a három részre szakadt Magyar Királyság termékeinek kereskedelme az oszmán előrenyomulás után is az európai gazdasági rendszer meghatározó eleme maradt.<sup>10</sup> Témánk szempontjából a felfedezéseknek köszönhetően bekövetkező gazdaságföldrajzi változások is elsősorban abban a tekintetben érdekesek, hogy azok milyen formában hatottak a korai kapitalista gazdasági struktúrára. Utóbbi témakörben a délnémet vállalkozói társaságok által a kereskedelmi szférában alkalmazott gyakorlati eljárásokra koncentrálok.

#### *Szervezeti formák, a modern vállalkozói társaság*

A kora újkori kereskedőtársaságok vagy másként vállalkozói társaságok több szempontból is az eszközök és a módszerek racionalizálásaként értelmezhetők. A távolsági kereskedők általános üzleti magatartása nem a profitmaximálást célozta, hanem azt, hogy a kockázati tényezőket és a költségeket a lehető legalacsonyabb szinten tartsák. A költségek terén nemcsak az árak, a szállítási technológiák és az útvonalak megválasztása játszott szerepet, hanem a szervezeti forma is meghatározó volt. A megfelelő szervezeti struktúra kiépítése ugyanúgy alapvető eleme volt a távolsági kereskedő hosszú távú stratégiájának, mint az értékesítési lehetőségek megválasztása. A szervezeti forma a kereskedelmi tevékenység teljes spektrumát meghatározta a finanszírozás módjától a képviselő és a szállítás körülményein keresztül az értékesítésig.<sup>11</sup>

9 *Wigand Ritter*: Handelswege und Städtesysteme. In: Stadtstrukturen an alten Handelswegen im Funktionswandel bis zur Gegenwart. Hrsg. Franz Tichy–Jürgen Schneider. Zentralinstitut für Fränkische Landeskunde und Allgemeine Regionalforschung Erlangen, Neustadt a. d. Aisch, 1984. (Schriften des ZFLAR) 2.

10 A fenti megállapítás érvényessége mellett hangsúlyozandó, hogy az oszmán előrenyomulás jelentős mértékben befolyásolta a térség gazdasági kapcsolatrendszerét. Említhetők itt többek között a Kárpát-medencei városhálózat sajátos fejlődési tendenciái és ezzel szoros összefüggésben a kereskedelmi viszonyok súlypontmódosulásai.

11 Bár a nyereség növelése elsőrendű cél volt, a „valódi” távolsági kereskedő gondolkodásában inkább a profit tartós stabilitása állt a középpontban. *Ritter, W.*: i. m. (9. jz.) 2–3.

A távolsági kereskedelemben a 16. századtól a vállalkozói társaság vált az uralkodó szervezeti formává. Egyes szerzők kiterjesztik az időszakot, szerintük az ilyen típusú társaságok határozták meg 1450–1650 között az európai gazdasági életet, és tevékenységük nagymértékben befolyásolta a globális gazdasági rendszert.<sup>12</sup> A vállalkozói társaságoknak a kora újkori gazdasági szisztémára gyakorolt hatását nem kisebbítve meg kell jegyeznünk, hogy a fenti időszakban ez a szervezeti forma is jelentős átalakuláson ment keresztül, amelynek eredményeként a 17. század első éveire már sok tekintetben (tőkekoncentráció és -felhasználás, szervezeti struktúra stb.) egy új társaságtípus formálódott ki.

A társulások gyakorlatát szabályozta többek között az 1464-es Nürnbergi Privilegium. Eszerint első lépésként lefektették, hogy a társult felek milyen tőkével szálltak be a társaság megalapításakor. Az lett a társaság feje, aki a legnagyobb tőkeállománnyal vett részt a társaság megalapításában. A döntési mechanizmusban a többi tag neki lett alárendelve, oly módon, hogy minden döntéshez kellett az ő hozzájárulása. A társaságok alapítása szükségszerűen maga után vonta a hitelpiac megélénkülését, mivel a cégek alapításukkor általában jelentős hitelt vettek fel. A társaságok általában évente számoltak el, itt a faktorok jelentései alapján a cég vezetői szétosztották a nyereséget vagy a veszteséget. Ennek során minden tag egyenlő szavazattal rendelkezett, s többségi elven történt meg a pénzügyi eredmény felosztása. Ezeken a tanácskozásokon határozták meg a jövőben követendő üzletpolitikát is.<sup>13</sup>

A világgazdasági rendszer meghatározó tényezőiként működő üzleti társulások a családi társaságokból nőttek ki magukat.<sup>14</sup> A vállalkozói társaságok a késő középkorra jellemző szervezeti formával, a családi társaságokkal még jó ideig egymás mellett léteztek. A vállalkozói társaságoknak nevet adó családok biztosították a tőkealapot, valamint a tágon értelmezett családtagok, azaz a rokoni hálózat révén egy olyan vállalati személyzetet, amelynek tagjai generációkon át az üzleti tevékenységben szocializálódtak.<sup>15</sup> Az átmeneti időszakban gyakran előfor-

12 *Andreas Nutz*: Unternehmensplanung und Geschäftspraxis im 16. Jahrhundert. Die Handelsgesellschaft Felix und Jakob Grimmel zwischen 1550 und 1650. Scripta Mercaturae Verlag, St. Katharinen, 1996. (Veröffentlichungen des Wirtschaftsarchivs Baden-Württemberg. Beiträge zur südwestdeutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte 20.) 94.

13 *Ekkehard Westermann*: Die Nürnberger Welser und der mitteldeutsche Saigerhandel des 16. Jahrhunderts in seinen europäischen Verflechtungen. In: Die Welser. Neue Forschungen zur Geschichte und Kultur des oberdeutschen Handelshauses. Hrsg. Mark Häberlein–Johannes Burkhardt. Akademie-Verlag, Berlin, 2002. 242. Köszönettel tartozom Buza Jánosnak, amiért felhívta figyelmemet a tanulmányra.

14 Az angol és a német nyelvű szakirodalom gyakran használja a konszern kifejezést. Kereskedő- vagy vállalkozói konszernnek alatt a legjelentősebb forgalmat és pénzügyleteket bonyolító társaságokat értik. Ezek egész Európát behálózó szervezetet tartottak fenn, s a legjelentősebbek középponti szerepre tettek szert a transzkontinentális üzleti hálózat kialakításában. Az árucserén és a hitelszférán túl további gazdasági ágakban is jelentős investíciókat hajtottak végre. Jelen munkában igyekeztem kerülni a kifejezés használatát, mivel zavaró lehet az újkori terminológiával történő tartalmi „összemosódás”.

15 A családi társaságok átalakulása az általános folyamatba illeszkedik, melynek során a gazdasági hálózatokban az üzleti érdekek egyre inkább háttérbe szorították a rokoni kapcsolatokat. Az egyre komplexebb gazdasági kapcsolatok, a térbeli távolságok növekedése folytán egyre

dult egyfajta kombinációja a két cégtípusnak. Példaként említhető az augsburgi Welser–Vöhlín társaság, amely a Vöhlín család cégéből nőtt ki, s a 16. század első felében Bartholomäus Welser alakította át az új követelményeknek megfelelően egy erősen központosított vállalkozói társasággá. A Welserek a Fugger család mellett a 16. század elejére a legjelentősebb kereskedőtársaságok és bankházak közé emelkedtek. Augsburgban a 15. század utolsó éveit és az 1520-as évek közötti időszakban a két kereskedőtársaság került a vagyoni hierarchia csúcsára.<sup>16</sup> Mindez a Welserek esetében annak a szervezőmunkának volt köszönhető, amelyet Bartholomäus Welser fejtett ki a vállalati struktúra átformálása során. A folyamat megismeréséhez érdemes a Welser–Vöhlín társaság átalakulását közelebbről is megvizsgálni.

A Vöhlín és a Welser család az 1490-es évektől fokozatosan hajtotta végre a fúziót. A 16. század első évtizedében a későbbiekhez képest még nyitottabb társaság kerül a látókörünkbe, amelynek 1518-ban még 18 döntési jogkörrel bíró tagja volt. A nagy létszámnak kezdetben megvoltak az előnyei a faktori hálózat kiépítésében. A heterogén cégvezetés azonban az érdekek polarizálódásához vezetett, a hatékony irányítás egyszerűbb struktúrát kívánt. Bartholomäus Welser 1507 óta volt teljes jogú tag. A következő évtizedben, a cég nagy súlypontváltásának időszakában Bartholomäus egyre inkább ellentétbe került az idősebb generációval, amely végül szakításhoz vezetett. 1517-ben számos kereskedő távozott a cégtől, amely 1519-től már új névvel, Bartholomäus Welser és Társaságként jelent meg a piacon.<sup>17</sup>

Bartholomäus irányítása alatt egy lényegesen kisebb létszámú társaságműködött, élén erőskező, egyszemélyi vezetéssel. Welser a Fuggerekétől eltérő üzleti struktúrát alakított ki. Míg utóbbiak már a 16. század első éveitől a bányászati üzletre (Tirol, Magyarország, Karintia) és a hitelezési szférára koncentráltak, addig Welser – kezdetben legalábbis – nagyobb súlyt fektetett az árukereskedelemre, melynek fókuszában a textíliák, a fűszerek és a cukor állott.<sup>18</sup> Emellett a Welserek profitáltak a Vöhlínek által korábban kiépített bányászati érdekeltségekből is (ezüst- és rézkitermelés). A korlátozott továbblépési lehetőséget kínáló bányászati pozícióktól azonban fontosabb volt a Vöhlín társaság által kialakított kapcsolati infrastruktúra. A fúzió után a faktori hálózat bővítésében nagy jelentőséggel bírt

kevésbé érvényesült a rokoni kapcsolat súlya a megbízható üzleti kontaktussal szemben. Rothmann, M.: i. m. (5. jz.). 137.

16 Olaf Mörke–Katarina Sieh: Gesellschaftliche Führungsgruppen. In: Geschichte der Stadt Augsburg von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Hrsg. Gunther Gottlieb. Theiss, Stuttgart, 1984. 302. Érdemes megjegyezni, hogy a világgazdaság alakulását jelentős mértékben meghatározó két bankház társadalmi beágyazottsága különböző volt. A Fuggerek a kapcsolatépítés és a társadalmi mintakövetés terén inkább a nemesi réteg felé fordultak, ezzel szemben a városi patríciátushoz kötődő Welserek kapcsolati hálózata, életstílusuk a polgári miliőben gyökerezett. Mark Häberlein: Fugger und Welser: Kooperation und Konkurrenz 1496–1614. In: Die Welser i. m. (13. jz.) 221–222.

17 Jörg Denzer: Die Konquista, der Augsburger Welser-Gesellschaft in Südamerika (1528–1556). Beck, München, 2005. 45., 47.

18 Häberlein, M.: Fugger und Welser i. m. (16. jz.) 224–225.

az, hogy a Vöhlineknek már kiterjedt kapcsolatrendszerük volt Svábföld kereskedőcsaládaival, illetve összeköttetések egészen a francia és az ibériai térségig terjedtek.<sup>19</sup> A Welserek a faktori rendszer előnyeit később a transzkontinentális kereskedelmi rendszerben is kamatoztatni tudták. A császárral 1528-ban írták alá a Venezuela-szerződéseket, amelyek széles körű koncessziókat biztosítottak az újonnan felfedezett területek kiaknázásában (ezzel a későbbiekben a Fuggereknek is példával szolgáltak). Az Újvilágban kiépített képviseleti rendszerüket az európai faktori hálózatuk mintájára alakították ki.<sup>20</sup>

A Welser-ház tehát bizonyos területeken (behatolás a tengerentúli térségbe, illetve kisebb részben a vállalati struktúra átforgalmazása) a Fuggereket is megelőzte. Nyilván nem véletlen, hogy a császárral folytatott, meghatározó jelentőségű együttműködés kezdete egybeesett a Welser(–Vöhlin) cégen belüli átalakulással. A Fuggerek által V. Károly császárra választásához biztosított közel 850 000 forint mellett a Welserek szálltak be a legnagyobb összeggel az „császárúrsinálásba”. A cég 1519-ben 143 000 forintot folyósított Károlynak.<sup>21</sup> Összességében a Anton Fugger és Bartholomäus Welser tevékenységével fémjelezhető időszakot tehát Fugger-korszak helyett kelet-közép-európai viszonylatban inkább Fugger–Welser korszaknak nevezhetjük. A következő nagy átalakulási fázis a század ötvenes–hatvanas éveiben indult. Az európai gazdasági rendszernek ez a fejlődési szakasza nem Anton Fugger 1560-as és Bartholomäus Welser 1561-es halálával hozható összefüggésbe. Mindenesetre az 1550–1560-as évektől egy újabb változási tendencia kezdete mutatható ki a korai kapitalista kereskedelmi rendszer működési mechanizmusában. Ennek a változási tendenciának a kezdete pedig éppen egybeesik a két nagy személyiség közel egy időben bekövetkezett halálával.<sup>22</sup>

Az említett változássorozat egy általános gazdasági krízis indította meg. A válság első jelei a nyugati államcsődökben mutatkoztak meg. A spanyol államháztartás 1556–1557-es, majd a francia 1559-es összeomlása komoly veszteséget

19 Az Augsburg gazdasági háttérként értelmezhető Svábföldről az Ehinger család említhető, amelyek tagjai a későbbiekben is folyamatosan együttműködtek a Welser-konzernnel. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 44–45. Az Ehinger családnévvel gyakran találkozunk kora újkori magyar és osztrák forrásokban is.

20 A karibi térségben kialakított faktori rendszer központja Santo Domingo volt. Az itteni Welser-faktor koordinálta a térség kereskedelmi forgalmát. A hálózat kiterjesztésével a Santo Domingo-i faktorátus szervezte az Újvilágban megszerzett javak eljuttatását Európába. Az export–import egyensúly megbillenése azonban már ekkor előrevetítette a transzatlanti üzlet nehézségeit, az amerikai térség ugyanis exportdeficitet mutatott az Európából beáramló árumennyiséggel szemben. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 50.

21 *Häberlein, M.*: Fugger und Welser i. m. (16. jz.) 228. Ez a Károly megválasztására fordított teljes összeg 15%-át tette ki. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 48. Később, csak az 1522 és 1532 közötti időszakban legalább huszonhárom hitelügyletet bonyolított a Welserek augsburgi és nürnbergi ága Károlyval, ebből tizennyet a Fuggerekkel együttműködésben. *Häberlein, M.*: Fugger und Welser i. m. (16. jz.) 228–229. Ennek fényében az sem a „vakszerencse” műve volt, hogy a Welserek Venezuela-projektje is ebben az évtizedben indult.

22 A korszak sajátosságait sok tekintetben magukba sűrítő személyek kapcsán még V. Károly 1558-as halála is megemlíthető.

okozott a térségben jelentős hitelügyleteket bonyolító délnémet tőkének. Az itteni investíciók bedőlése középtávon a délnémet tőke térbeli súlypontjainak az áthelyezését eredményezte, hosszú távon pedig kihatott a vállalati struktúrára is. Utóbbi változási tendenciák a 17. század első felére éreztették hatásukat.

Visszatérve a családi és a vállalkozói társaságok kapcsolatára, ismerünk a korszakból olyan cégeket is, amelyek esetében nem csak átmeneti jelleggel maradt meg a két szervezeti forma kombinációja. A két társaságtípus jegyeit egyaránt magába olvasztó vállalkozási formákat hozott létre az augsburgi Österreicher és a Weis család. Mindazonáltal a 16. század első felének gazdasági folyamatai azt mutatják, hogy a tisztán vállalkozói társulások hatékonyabbak voltak, mint a családi társaságok.

A Welserek mellett ilyen vállalkozói társaságra találunk példát többek között az augsburgi Wolfgang Paller által alapított cégek esetében. Paller a korszak üzleti életének szimbolikus személyiségeként – Bartholomäus Welszerhez hasonlóan – szintén a hosszú távon gondolkodó üzletember figuráját testesítette meg. Érdemes részletesen vizsgálni az ő tevékenységét is. Családja a *Kaufleutezunft*, másképp *Kaufleutestube* rendjébe sorolt kereskedők rétegéhez tartozott. Ez a réteg társadalmi státusz tekintetében a patrícius családok mögötti második vonalat alkotta.<sup>23</sup> Vagyoni tekintetben a Paller család az 1530-as években a felső középréteghez tartozott.

Paller több augsburgi kereskedővel is hosszú távú társulásokat hozott létre. A jelentős bécsi és magyarországi kapcsolatokkal rendelkező Konrad Herbsttel 1547-ben alapítottak közös céget, s 1559-ig dolgoztak együtt. Az osztrák és magyar forrásokban egyaránt gyakran előforduló Leonhard Weisszel pedig 1569-től Paller 1582-es haláláig alkottak közös konzorciumot.<sup>24</sup> Nyilván nem véletlen, hogy az utóbbi társulás alapítása egybeesik azzal az időponttal, amelytől a Paller–Weis cég jogot nyert a besztercebányai réz forgalmazására.<sup>25</sup> Feltételezhető, hogy a két család összefogása célzottan a magyarországi rézüzlet kiaknázására jött létre.<sup>26</sup> Paller üzleti kapcsolatban volt még többek között a Welserekkel, a ma-

23 A kereskedők céhe, a *Kaufleutezunft* a 16. század első harmadáig a legjelentősebb nagykereskedőket foglalta magában. A kereskedőcéh személyi állománya 1538-ban jelentős mértékben csökkent. Ekkor ugyanis nagyszámú kereskedőt vettek fel a patríciusok közé. A 16. század elejére számos család kihalása miatt mindössze hét család tartozott a patríciusok közé, akik közül már csak a Welserek, a Thurzókkal is rokonságban álló Rehlingerek és a Herwartok fejtettek ki számottevő gazdasági tevékenységet. A *Kaufleutezunft* a létszámcsökkenés ellenére továbbra is jelentős gazdasági erővel és politikai befolyással bírt. *Augsburger Eliten des 16. Jahrhunderts. Prosopographie wirtschaftlicher und politischer Führungsgruppen 1500–1620.* Hrsg. Wolfgang Reinhard. Akademie-Verlag, Berlin, 1996. XIV–XV.

24 *Ausburger Eliten*: i. m. (23. jz.) 607.

25 *Kenyeres István*: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a XVI. században. Levéltári Közlemények 74. (2003) 101.

26 Paller számos további rövid távú megállapodást kötött más kereskedőkkel, akik közül kiemelhetjük Georg Österreichert, akivel Paller 1552-ben és 1556-ban működött együtt 3000–3000 forint értékű üzletekben. *Augsburger Eliten* i. m. (23. jz.) 607. Az 1552-es üzlet minden bizonnyal a keleti irányú kereskedelemmel volt összefüggésben, mivel ebben az évben Paller és Österreicher



gyarországi rézületben szintén szerepet vállaló Manlichokkal és a transzatlanti kereskedelembe is bekapcsolódó Imhoffokkal.<sup>27</sup> A Wolfgang Paller által kiépített üzleti hálózat szintén az egész kontinensre kiterjedt: érdekeltségei voltak többek között Lisszabonban, Madridban, Velencében, Antwerpenben, Amszterdamban és Danzigban. Bécsben több faktor is dolgozott cégeinek. Sikeres üzleti tevékenységének köszönhetően ő és családja a felső középrétegből beemelkedett az augsburgi vagyoni elitbe. Az adóösszegek alapján megállapítható, hogy 1554–1568 között közel megnégyszerezte már egyébként is jelentős vagyonát.<sup>28</sup> A vagyoni mellett a politikai elitben is stabil pozíciót vívott ki magának: 1555–1582 között ő volt Augsburg polgármestere. A Habsburg-adminisztráció részére nyújtott hiteleinek köszönhetően pedig még I. Ferdinánd idejében megkapta a császári tanácsosi és a nemesi címet is.<sup>29</sup> A Paller–Herbst és a Paller–Weis cégek már egyértelműen mutatják a korai kapitalista vállalkozói társulások ismertetőjegyeit.

A jelentős társaságok közötti üzleti hálózatra jó példával szolgál még a Manlichok és az Imhoffok együttműködése. Előbbieknek nemcsak a magyar rézexportban voltak érdekeltségeik, hanem az európai gazdasági rendszer egyik fontos szférájában, a sáfránykereskedelemben is.<sup>30</sup> A nürnbergi Tucher-ház egyik faktora 1537-ben arról értesítette a cég fejét, Linhart Tuchert, hogy az Imhoffok és a Manlichok emberei egy korábbi Tucher-faktor közreműködésével a spanyol–francia határ térségében sáfránykereskedőket próbáltak meg lefizetni, hogy utóbbiak szakítsák meg a Tucherekkel fennálló üzleti kapcsolatot.<sup>31</sup> A cégek közötti összefonódásokra jellemző, hogy 1547-ben az Imhoffok már együttműködtek a Tucherekkel a sáfrányipiacon.<sup>32</sup>

---

közösen léptek fel Pozsonyban egy kiterjedt kapcsolatrendszerrel bíró kereskedővel, Mathes Rott-tal szemben. *Tózsza-Rigó Attila*: A „dunai útvonal” kereskedelmében részt vevő augsburgiak társadalmi háttere és keleti irányú kapcsolatrendszere. Fons 16. (2009) 221.

27 Az Imhoffok az 1550-es évektől hiteleztek neki, s az üzleti kapcsolat tovább öröklődött a következő generációra. Fennmaradt Wolfgang Paller fiának, Mathias Pallernek az Imhoffokkal folytatott levelezése, amelyben az utóbbiak 10 800 arany dukátot követeltek tőle. Stadtarchiv Augsburg (= StA Abg.) Kaufmannschaft und Handel (= KuH), Akten fasc. VII. nr. 28. 1575. júl. 23., ill. 1575. aug. 9.

28 A család által fizetett adóösszegekhez: StA Abg. Steuerbücher nr. G 39. f. 50v, nr. G 70. 1534. f. 46v, nr. G 70. 1540. f. 48v, nr. G 71. 1544. f. 54r, nr. G 72. f. 64r, nr. G 73. f. 64r, nr. G 74. f. 72v, nr. G 75. f. 83v.

29 Augsburgi Eliten i. m. (23. jz.) 608–609.

30 *Lambert F. Peters*: Strategische Allianzen, Wirtschaftsstandort und Standortwettbewerb. Nürnberg 1500–1625. Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt a. M., 2005. 47.

31 *Peters, L. F.*: i. m. (30. jz.) 471.

32 Uo. 60. A Tuchereknek már a 15. század végén voltak érdekeltségeik Londonban, Velencében és a Magyar Királyságban is, továbbá pozíciókat szereztek a thüringiai bányászatban. Az üzleti hálózat bonyolultsága tovább szemléltethető azzal, hogy az antwerpeni leánycéget létrehozó Lazarus Tucher kezdetben a Fugger, a Höchstetter, a Manlich és a Welser cégnek (is) dolgozott, valamint kapcsolatban állt a spanyol, az angol és a portugál udvarral. *Walter Bauernfeind*: Marktinformationen und Personalentwicklung einer Nürnberger Handelsgesellschaft im 16. Jahrhundert – Das Briefarchiv von Anthoni und Linhart Tucher in der Zeit von 1508 bis 1566. In: Beschaffungs- und Absatzmärkte oberdeutscher Firmen im Zeitalter der Welser und Fugger. Hrsg.

Érdemes összegezni a tárgyalt cégtípusok felépítését, gyakorlati működési mechanizmusukat. A vállalkozói társaság legfontosabb ismérve, hogy önkéntes alapon társult és önállóan is tevékenykedő vállalkozókból állt. Ezek a társulástípusok három szintre oszthatók: 1. a társaság tulajdonosa és vezetője (közvetlenül neki alárendelt könyvelővel, gazdasági és jogi személyzettel); 2. a fontosabb régiókban létrehozott alközpontok élén álló faktorok állandó járandósággal és saját személyzettel; 3. nem állandó jelleggel alkalmazott kereskedelmi képviselők, ágensek, kereskedőszolgák stb. átfogó hely- és nyelvismerettel.<sup>33</sup>

A korai kapitalista vállalkozói társaságok megoldási lehetőségeket kínáltak a távolsági kereskedelem felmerült problémákra. Az első és talán legfontosabb feladat a tőkekoncentráció volt. A társulások nemcsak abban játszottak szerepet, hogy növelték a céget alapító vállalkozók investíciós lehetőségeit, hanem egyben a rizikófaktort is csökkentették. Ily módon ugyanis egy adott kereskedő-vállalkozónak nem kellett teljes vagyonával egyetlen jelentősebb üzletbe beszállnia, hanem megoszthatta tőkeállományát, azaz csökkent a potenciális veszteség kockázata. A munkaerő közös felhasználása (egymás kölcsönös képvisellete), valamint az információáramlás megkönnyítése szintén a racionalizáció egyik fontos eleme volt.<sup>34</sup> A jól kiépített információ, vezetési és szállítási struktúrával dolgozó cégeknek volt a legjobb rálátásuk arra, hogy adott felvevőpiacon melyik áru milyen minőségben és mennyiségben értékesíthető kedvező kondíciók mellett.

Egy adott térségben több üzleti szférában is beruháztak (például a cseh és a magyar területeken többek között a bányászatba és a textiliparba, az atlanti tér-

---

Angelika Westermann–Stefanie von Welsler. Matthiesen, Husum, 2011. 23–24. A sáfrányimportba az említettek kívül beszálltak még Augsburgból többek között a Welserek, a Rehlingerek, a Herwartok, valamint a Weis cég. *Peters, L. F.*: i. m. (30. jz.) 46–47.

<sup>33</sup> *Nutz, A.*: i. m. (12. jz.) 99.; *Maximilian Kalus*: Die innere Organisation des „Ungarischen Handels“ der Fugger und Thurzo. Interne Firmenkommunikation eines räumlich verteilten Unternehmens im 16. Jahrhundert. *Scripta Mercaturae* 40. (2006) 1. sz. 39. A két társaságtípus a tagok funkciója alapján nem választható el egymástól mereven. Lényegesebb eltérések mutatkoztak a tőkeakkumulációs eljárások, a piaci dominancia kivívásáért felhasznált eszközök, ill. az investíciós stratégia terén. Általánosan elterjedt felfogás szerint a vállalkozói társaságok létrejöttében más jellegű célrendszert is feltételezhetünk, mint a nagy múltú családi társaságoknál. A vállalkozói társulások eszerint általában egy adott üzleti feladatra jöttek létre és fennállásuk általában rövidebb volt. Ez az álláspont azonban nem alkalmazható minden társaságra, hiszen számos olyan cégről tudunk, amely nem családi alapon szerveződött, hanem a fent említett társulástípusként indult pályafutása, ugyanakkor több generáción keresztül fennállt, sőt több területen meghatározó piaci tényezővé vált.

<sup>34</sup> *Wolfgang von Stromer*: Organisation und Struktur deutscher Unternehmen in der Zeit bis zum Dreissigjährigen Krieg. *Tradition* 13. (1968) 33. A társulási formák kialakításában nagy szerepe volt annak a korábban már említett ténynek, hogy a délnémet cégek már a 15. században is jelentős beruházásokat hajtottak végre a német és a cseh térség bányászati üzletágában. Az ezüst- és rézkitermelés nagyfokú investíciós bázist követelt meg, így ebben a szférában nem érvényesülhettek a céhes viszonyok. Tekintettel a nagyfokú tőkekoncentrációra, a bányászati társaságok számára nem volt érvényben versenytildalom és egy vállalkozó több társulásban is részt vehetett, munkaerejét és tőkétjét tetszés szerint megoszthatta és részt vehetett a távolsági kereskedelemben is. *Westermann, E.*: i. m. (13. jz.) 241.

ségben a hajózásba, a fűszerkereskedelemben és a posztóiparba, Észak-Itáliában a sáfránykereskedelemben és a vászoniparba stb.), így pozícióikat hatékonyan tudták biztosítani a régióban.<sup>35</sup> A később részletezendő Verlag-rendszer segítségével könnyen alkalmazkodtak a keresleti oldal mozgásaihoz és befolyásolni is tudták az egyes térségekben jelentkező igényeket is (a mai értelemben vett marketing vagy spekuláció útján).<sup>36</sup> A „több lábbon állás” stratégiája természetesen nem zárta ki, hogy egy-egy térség jövedelmező árujának a forgalmazásában, sőt esetenként előállításában is monopolszerepre törekedjenek. Ilyen pozíciókat sikerült kiépítenie többek között a nürnbergieknek az itáliai és észak-spanyolországi sáfránykereskedelemben, a kelet-európai borostyán- és prémkereskedelemben, továbbá közel ilyen jelentős szerepet vívtak ki a középnémet térségből, illetve a csehországi bányákból kitermelt érc kereskedelmében.<sup>37</sup> A magyar réz exportjában azért nem tudtak erős pozíciókat kiépíteni, mivel ezen a területen a vetélytárs augsburgiaktól (kezdetben a Fugger–Thurzó konzorciumtól, majd az őket követő Manlich- és a Paller–Weis cégtől) szenvedtek vereséget. Utóbbiak közül főként a Fugger–Thurzó társulás vívott ki magának monopolhelyzetet.

A piaci viszonyokra adott reakció konkrét példaként említhető a délnémet tőkének a barhentkereskedelemben követett üzleti stratégiája. Részben a kolonizáció középtávú következményeként, egyre nagyobb kereslet jelentkezett a barhent iránt. Ennek köszönhetően új délnémet textilipari centrumok jöttek létre vagy a régi központok termelési struktúrája az új igényeknek megfelelően alakult át. Mindebben nagy szerepet játszott az augsburgi és kisebb részben a nürnbergi kereskedőházak investíciója. A délnémet társaságok beavatkozásának eredményeként ilyen barhenttermelő központtá vált többek között Augsburg, Ulm, Memmingen és Nördlingen.<sup>38</sup> Utóbbi városok kereskedői nemcsak a nyugati és a tengerentúli pia-

35 Összecseng ezzel a holland Maeijer megállapítása. A korai kapitalista társaságok kialakulása kapcsán azt hangsúlyozza, hogy míg a középkori társulások döntően kereskedelmi célokra jöttek létre, addig a modern üzleti formákat megalapozó társaságok kialakulását sokkal összetettebb célrendszer befolyásolta. *Josephus M. M. Maeijer: Maatschap, vennootschap onder firma, commanditaire vennootschap. Tjeenk Willink, Zwolle, 1995. (C. Asser's handleiding tot de beoefening van het Nederlands burgerlijk recht. Bijzondere overeenkomsten 5.) 5. A holland terminológia a maatschap, ill. a vennootschap kifejezésekkel jelöli a két társaságtípust.*

36 *Stromer, W. v.: i. m. (5. jz.) 159.*

37 *Michael Diefenbacher: Handel im Wandel: Die Handels- und Wirtschaftsmetropole Nürnberg in der frühen Neuzeit (1550–1630).* In: Stadt und Handel. Hrsg. Bernhard Kirchgässner. Thorbecke, Sigmaringen, 1995. (Veröffentlichungen des südwestdeutschen Arbeitskreises für Stadtgeschichtsforschung II/2/22.) 67. A szerző a magyarországi rézexportot is a nürnbergiek által – legalábbis részben – monopolizált kereskedelmi szféraként értékeli. Figyelembe véve az augsburgiaknak a térség rézkitermelésében és -kereskedelmében képviselt elsődleges szerepét, nem érthetünk egyet megállapításával. A Welserek nürnbergi ága elsősorban a thüringiai és a szászországi kitermelésben volt érdekelt. A 15. század végétől a 17. század első éveiig, három generáción át töltötték be ezeknek a térségeknek a bányászati üzletében kiemelkedő szerepét. *Westermann, E.: i. m. (13. jz.) 240–241.*

38 *Christel Warnemünde: Augsburgischer Handel in den letzten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts und dem beginnenden 17. Jahrhundert. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde, Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg i. B., Freiburg, 1956. 170.* A Welsereknek is jelentős

cokra szállítottak, hanem keleti irányban is jelentős haszonnal tudták értékesíteni az előállított árut. A közép-európai térségben még a század második felében is emelkedett a barhent ára.<sup>39</sup> Közvetve a délnémet szövőipari központok piaci pozícióihoz is szolgál információval a Habsburg-kormányzat 1523-as ausztriai vámügyi rendelete, melyben tételesen felsorolták, hogy milyen áruk után mennyi vámot kell fizetni Bécsben. Az azonosítható elnevezések között legalább 19 olyan szövetfajtát találunk, amely az említett délnémet központok egyikéről kapta a nevét.<sup>40</sup>

A dunai útvonal térségében az augsburgi Österreicherek tevékenysége volt a legjelentősebb. Az általuk forgalmazott barhentnek az osztrák és a magyar területek voltak a legnagyobb felvevőpiacai.<sup>41</sup> Ebbe a régiókon átívelő kereskedelembe enged betekintést egy 1551-es alsó-ausztriai kamarai irat, mely szerint Sebald Kraus bécsi polgár Georg Österreicher és rokonai, azaz az Österreicher cég megbízásából szállított bársonyt a linzi vámon keresztül.<sup>42</sup> Amint azt később látni fogjuk, Kraus nemcsak eseti megbízást teljesített, hanem az Österreicherek bécsi faktora volt a keleti irányú textilkereskedelemben. A több gazdasági szférát érintő működésre találunk példát az Österreicherek további tevékenységében. A cég jelentős hitelügyleteket is bonyolított a térségben. A kölcsönöket elsősorban olyan mészáros-marhakereskedőknek folyósították, akiknek alacsony volt a tőkeállományuk a magyar piacon történő beszerzésekhez. Az Österreicherek tehát több szinten is biztosították magukat a dunai térségben.

Kimutatható, hogy a délnémet kereskedőházak ebben az időszakban egyre nagyobb figyelmet szenteltek a keleti irányú kereskedelemnek. Mindez részben arra is visszavezethető, hogy reagáltak a térségben jelentkező kedvező értékesítési lehetőségekre. Hangsúlyozandó, hogy nemcsak a szállítást és az értékesítést koordinálták, hanem egyben megszervezték a forgalmazni kívánt termék előállítását is. Mindemellett a délnémet vállalkozók az angol és a németalföldi posztókereskedelem közvetítőiként is tevékenykedtek a közép-európai térségben.

A textilipari termékeknek a Nyugat- és Közép-Európát behálózó mozgása, másként az árupályák jól szemléltetik a kontinentális távolsági kereskedelem

profitot termelt a barhentkereskedelem. Faktoraik Velencében vásárolták fel a gyapjút, amit utána leginkább Ulmba és Nördlingenbe szállítottak feldolgozásra. *Denzer, J.:* i. m. (17. jz.) 43.

39 *Warnemünde, C.:* i. m. (38. jz.) 172.

40 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA), Niederösterreichische Herrschaftsakten W61/c/48/A f. 383v–384v.

41 Elsősorban Augsburgban, Ulmban, Kemptenben és Memmingenben vásárolták föl az árut, tehát a Welserekhez képest egy fázissal később, a késztermék felvásárlásánál kapcsolódtak be a barhentkereskedelem folyamatába, de azért biztosítékképpen kapcsolatot tartottak fenn cremonai és luccai gyapjúkereskedőkkel is. A korábban említett összetett vállalkozói stratégiára utal, hogy az Österreicherek is többféle árucsoporttal kerestek egyazon irányban. Így nemcsak barhentet szállítottak a Magyar Királyságba, hanem kisebb mennyiségben nürnbergi és steyri fémárut is. *Warnemünde, C.:* i. m. (38. jz.) 138–140.

42 Kraus 1,25 mázsa bársonyt szállított, viszont csak egy mázsát vallott be a vámon, ezért készült az ügyről feljegyzés. ÖStA FHKA Alte Hofkammer (= AHK), Niederösterreichische Kammer (= NÖK), Protokolle 024 Expedit (= E) Registratur (= R) 1551. f. 50v.

komplex felépítését. Az ilyen – több régiót átfogó – rendszer egyik evidens feltétele volt, hogy a nyersanyagot és/vagy a készterméket előállító piaci szereplő és a felvevőpiac között nem volt közvetlen kapcsolat. Még fontosabb feltétel, hogy a különböző régiókban tevékenykedő kereskedőtársaságok stratégiája találkozott egymással és az aktuális érdekek mentén összehangolhatók voltak. Valójában a társasági stratégiák kapcsolódási pontjai hozták létre azt az üzleti hálózatot, amely szükséges volt az áruk forgalmazásához. Az árupályák ezen kapcsolódási pontok mentén, a forgalomban részt vevő kereskedői csoportok számától függően kisebb szakaszokra oszthatók. Ebből a szempontból jól követhető az angol és a németalföldi posztó útja a Magyar Királyságig. Az angol és/vagy németalföldi, a délnémet, az osztrák (főként bécsi) és végül a magyarországi kereskedők stratégiájának összehangolását állíthatjuk az áru mozgása mögé. Az áruforgalomnak tehát három-négy szakaszát különíthetjük el, hangsúlyozva, hogy az egész folyamatban központi jelentősége volt a délnémet vállalkozók koordináló szerepének.<sup>43</sup>

A vizsgált útvonal egy szegmenséről ad metszetet az augsburgi III. Leonhard Weis cégének egyik ügye. Az alsó-ausztriai kamarai iratok szerint a Weis cég embereit 1550-ben a linzi vámnál tartóztatták fel. Négy hordó barhentot és egyéb szövött árut szállítottak keleti irányba.<sup>44</sup> Weis tehát az osztrák területeken is igyekezett kezében tartani a textiláru forgalmazását. Figyelemre méltó, hogy nemcsak a Paller–Weis konzorciumot megalakító III. Leonhard Weisnek voltak keleti érdekeltiségei, hanem már apjának, II. Leonhardnak is. Utóbbi többek között posztóval (is) kereskedett. Erre utal, hogy az augsburgi Jörg Ott posztókereskedő könyvelésében megtaláljuk Leonhard Weis nevét. Ott az 1530-as évek elején tartozott Weisnek, s az adósság fejében londoni posztót adott át hitelezőjének.<sup>45</sup> Bár a fenti linzi ügy kapcsán nem említik a szövetek eredetét, nincs okunk kételkedni abban, hogy az apja kapcsolatrendszerét megöröklő III. Leonhard is szállított angol posztót a közép-európai térségbe. A pozsonyi forrásokból tudjuk, hogy Weisnek volt Bécsben képviselője, illetve hogy kapcsolatban volt pozsonyi és nagyszombati kereskedőkkel. Az augsburgi kereskedő-vállalkozó bizonyos esetekben tehát maga felügyelte az áru útját Bécsig, s Bécsen túl a nyugat-magyarországi térségig saját faktorial dolgozott.

Itt érdemes megjegyezni, hogy a gyakorlati működési mechanizmust vizsgálva az áruk mozgásáról, a hitelszférán belüli tőkeforgalomról viszonylag részletes

43 Az egyes szakaszok elméleti síkon történő elválasztására több lehetőség adódik, attól függően, hogy a német és az osztrák területeket egyetlen nagy etapnak tekintjük, vagy a keleti irányú textilkereskedelem elosztó-központja, Regensburg és Bécs között új szakaszt állítunk fel. Bizonyos konkrét esetekben felmerülhet, hogy az osztrákokkal egyáltalán kell-e állandó résztvevőként számolni, hiszen gyakran előfordult, hogy a délnémet társaságok nem engedték ki kezükből az árut, s nem vették igénybe a bécsiek közvetítését. Interkontinentális útvonal hasonló szakaszolásához: *Ritter, W.*: i. m. (9. jz.) 4.

44 A történet egy mellékszála, hogy Weis emberei megpróbálták elkerülni a linzi harmincadot, s csempészség miatt tartóztatták fel őket és róttak ki a cégre két hónappal később büntetést. ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 022 E. 1550. f. 110v–111r, 131v, 197v.

45 A kapcsolati hálózathoz említhető, hogy Ott partnerei között szerepel Mathias Manlich is. StA Abg. KuH I. Literalien 3. (Schuldbuch des Geschlachtgewanders Jerg Ott 1506–1536) f. 64v–65r.

információkkal rendelkezünk. A pénzforgalomról ehhez képest sokkal bizonytalanabbak az információink. Nagyon kevés adattal rendelkezünk arról, hogyan működött az árukereskedelem és a hitelszféra „mögé rendelhető” elszámolási mechanizmus. Másképp, a fizikai értelemben vett tényleges fizetőeszköz jóval ritkábban jelenik meg a forrásokban, így a kutatók számára ez a szegmens sokszor rejtve marad.

A továbbiakban még arra a kérdéskörre térek ki, hogy hogyan alakult a század második felében a vállalkozói társaságok sorsa. A 16. század első felére jellemző konjunkturális folyamat a század ötvenes–hatvanas éveiben megtorpant, majd a század második felére kibontakozó általános gazdasági krízis átalakította a teljes struktúrát és ezen keresztül meghatározó módon hatott a német vállalkozói társaságok további működésére. Az 1560-as évektől jelentős súlypontmódosulás ment végbe a délnémet kereskedők tevékenységében. Az 1550-es években bekövetkező spanyol és francia államcsődök, később Antwerpennek a háborús események miatti 1576-os kiesése komoly mértékben meggyengítették a délnémet kereskedőtöke pozícióit. Korábban említettem, hogy 1522 és 1532 között a Welserek csak a spanyol koronának 23 alkalommal nyújtottak kölcsönt, ebből 14 esetben a Fuggerekkal közösen biztosították a hitelt. Ezek összesítve több mint 2,5 millió guldent tettek ki.<sup>46</sup> A Fuggerek és a Welserek mögötti második vonal cégei is jelentős összegeket hiteleztek a nyugat-európai udvaroknak.

A 16. századi fejlődési folyamat megtorpanását jelentős részben a nyugati államcsődök okozták, s a teljes gazdasági rendszerre áttérjedő krízis súlyosan érintette többek között a nürnbergi és az augsburgi felső középréteg helyzetét is.<sup>47</sup> Ennek pregnáns bizonyítéka, hogy az elkövetkező évtizedekben 80 tekintélyes augsburgi kereskedőház ment tönkre. Már az 1570-es években bekövetkezett egy csődhullám, amelynek során nagy múltú társaságok voltak kénytelenek befejezni tevékenységüket, többek között a Manlichok és a velük szoros üzleti kapcsolatban lévő Neidhartok.<sup>48</sup> A 16. század legjelentősebb szereplői közül utolsóként 1614-ben a Welserek jelentettek csődöt.

A nyugati térségben elszenvedett tőkevesztéssel párosult az ottani piacok beszűkülése is, mivel az atlanti kereskedelemben ebben az időszakban egyre erő-

46 *Walter Großhaupt*: Die Welser als Bankiers der spanischen Krone. Scripta Mercaturae 21. (1987) 163.

47 A nürnbergi viszonyokról a város jelentősebb kereskedőit 1560-tól tömörítő társaság dokumentumai tájékoztatnak. Stadtarchiv Nürnberg (= StA Nbg.) E8 Handelsvorstand nr. 573. Érdekes és egyben igen nehéz feladat lenne azokat a rejtett gazdasági folyamatokat feltárni, amelyek az említett államcsődökhöz vezettek. Mindehhez az államszervezet mellett elemzés alá kellene vonni a gazdasági szereplők és az állam összefonódását is.

48 *Friedrich Blendinger*: Versuch einer Bestimmung der Mittelschicht in der Reichsstadt Augsburg vom Ende des 14. bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts. Kohlhammer, Stuttgart, 1972. (Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe „B” 69.) 48. A nyugati befektetések bedőlése több százezer forintos veszteséget is okozhatott. Ismert olyan eset, amikor egy tekintélyes, bécsi kapcsolatokkal is rendelkező augsburgi kereskedőt fogságba vetettek, mivel a francia államcsödből eredő veszteségei miatt nem tudta rendezni közel 200 000 forintos adósságait. *Warnemünde, C.*: i. m. (38. jz.) 113.

teljesebben jelentkezett a nagyobb tőkeállománnyal dolgozó – ekkor elsősorban még inkább észak-németalföldi – konkurencia veszélye. Mindezzel párhuzamosan a délnémet tőke számára a Velencével fenntartott kapcsolat is veszített jelentőségéből.<sup>49</sup> Az itt vázolt folyamatok következtében a csődöt elkerülő nürnbergiek és augsburgiak, illetve általában véve a délnémet vállalkozók figyelme egyre nagyobb mértékben fordult a keleti irányok felé.<sup>50</sup>

Az augsburgi kereskedőházak bukására talán a legszemléletesebb példát megint csak a Welserek nyújtják. A század közepén (1552–1553) Bartholomäus visszavonult a cég éléről, s azt fia, Christoph vitte tovább. Häberlein azon az állásponton van, hogy bár a Welserek által lebonyolított áruforgalom még ekkor is jelentős mértékűnek számított, azonban már ebben az időszakban megmutatkoztak a hanyatlás jelei.<sup>51</sup> A spanyol államcsőd súlyosan érintette a Welsereket. A cég vezetése kivonult az ibériai üzletekből, s egyre erőteljesebben a közép- és kelet-európai térség felé fordult.<sup>52</sup> Amint az 1614-es csőd mutatja, nem sikerült feltartóztatni a hanyatlási folyamatot.

A korszak meghatározó bankházának bukására számos magyarázat született, amelyekben az üzleti stratégiától a nehezen értelmezhető „véletlenek” vagy a családi belviszályok is helyet kaptak. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a cégnek már az 1580-as években is fizetési nehézségei voltak. A Fugger cég feljegyzései szerint 1588-ban már bizonytalannak tűnt a Welser-ház jövője. A cég pénzügyi helyzete a megelőző négy évben ingott meg először jelentős mértékben. A Welserek nemcsak a „nagyobb” államoknak hiteleztek. A század utolsó évtizedeiben a cég aktívájának mintegy harminc százalékát tették ki az állami hitelekkel szembe fordított kintlévőségek. A lengyel királytól a hesseni és a mainzi választón át Brabant tartományig számos állam tartozott a cégnek, egyenként több tízezer forintos összegekkel. A legnagyobb adós ekkoriban a császár volt 181 000 forinttal. További gondot okozott, hogy a céget ekkoriban irányító Christoph Welser nem tudott teljesen szakítani az ekkor már idejétmúlt családi jellegű struktúrával és átvállalta – az egyébként társult tagoknak számító – családtagok tartozásait. További hitelfelvétel sem menthette meg hosszú távon a céget, mert akkor még inkább ki lett volna szolgáltatva az 1570-es évektől egyre ingadozóbb pénz- és hitelpiac viszonyainak.<sup>53</sup>

Összességében, mint ahogy Bartholomäus Welsert a század első felének emblematisztikus figurájaként értékeltük, úgy a Welser-ház sorsa is sok tekintetben visszhatározza a korszakban lezajló folyamatokat. Gyors felemelkedésük kapcsán elég csak arra gondolni, hogy a Vöhlin–Welser-fúzió után szűk harminc éven belül a

49 A Velencével az érc- és fűszer-kereskedelemre alapozott kapcsolat valójában már a század első felében veszített jelentőségéből. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 45.

50 A század utolsó évtizedeiben főként a Welsereket és a Haugokat említhetjük, mint akik jelentős erőforrásokat csoportosítottak át a keleti kereskedelmi vonalakra. *Warnemünde, C.*: i. m. (38. jz.) 164.

51 *Häberlein, M.*: Fugger und Welser i. m. (16. jz.) 233–234.

52 *Reinhard Hildebrandt*: Der Niedergang der Augsburger Welser-Firma (1560–1614). In: *Die Welser* i. m. (13. jz.) 275.

53 *Hildebrandt, R.*: i. m. (52. jz.).

nagy összegű kölcsönök fejében megkapott császári koncesszióknak köszönhetően már a Tengerentúlon építenek ki üzleti hálózatot. A Welsér vállalati struktúra messzemenőkig alkalmazkodott a 16. század első felének viszonyaihoz, végül bukásuk megmutatja, hogy ők sem függetleníthették magukat a világgazdaság mozgásaitól, illetve hogy a következő század már más követelményeket támasztott a kereskedelmi és a pénzvilág vezetőivel szemben.

A 16–17. századi csődhullámok magyarázatára felvetődhet még egy lehetőség. Nevezetesen az üzleti hálózat korabeli struktúráját is érdemes vizsgálni. Először is szem előtt kell tartanunk, hogy a nyugati államháztartási krízisek nem egyetlen hullámban mentek végbe, és nem egymástól független szakaszokat különíthetünk el. Jól példázza ezt a spanyol korona értékpapírjainak sorozatos leértékelése és a tartozásoknak az uralkodó részéről történő többszöri egyoldalú leírása. II. Fülöp 1557-ben és 1575-ben folyamodott ezekhez az eszközökhöz majd utódja, III. Fülöp az 1610-es években.<sup>54</sup> Tehát folyamatos, mintegy félszáz éven keresztül húzódnó krízisjelenségről beszélhetünk. Figyelemre méltó, hogy az első jelentősebb csődhullám a délnémet társaságok körében csak az 1570–1580-as években következik be, és a Welserek hanyatlási folyamata is „eltart” mintegy harminc évig. Mindennek egyik lehetséges magyarázatát az üzleti hálózatban középponti szerepet betöltő cégeknek az egymásra gyakorolt bonyolult hatásmechanizmusában kereshetjük. A hálózatelemzés megközelítése alapján a 17. század első felére kiforró átalakulási folyamatot az eredményezhette, hogy a 16. század második felében egyre több középponti pozíciót betöltő cég esett ki a hálózatból, s ezeknek a cégeknek a csődje a hitelállomány és a megbomlott üzleti kapcsolatrendszer miatt további ilyen középpontként értelmezhető céget rántott magával (lásd korábban a Manlichok és a Neidhartok kapcsolatát), s végül a folyamat elérte a legjelentősebb szereplőket, így a Welsereket is.

A 16. század fejlődési folyamatait összegezve, a század első felében egyértelműen a délnémet kereskedőtöke pozícióerősödése érzékelhető. Ennek a tendenciának a részeként elsősorban az augsburgi gazdaság és ezen belül főként a kereskedelmi és hitelszféra gyors konjunktúrája figyelhető meg. A kereskedő-vállalkozók számára ez a korszak a viszonylag gyors meggazdagodás időszaka volt. A század közepén a fejlődés lassulása, majd megtorpanás, végül a századforduló idején már visszaesés regisztrálható. Ehhez részben hozzájárult az is, hogy a korábban hatékonyan működő faktori rendszer már nem tudott eleget tenni az új követelményeknek, s ennek eredményeként a társaságok egyre nehezebben tudtak megbirkózni a különböző régiókban a helyi konkurenciával, illetve főként a nyugati és a nyugat-közép-európai térségben a holland és az angol vetélytársakkal. A 17. század első felére már számos nürnbergi és augsburgi kereskedőcsaládnál egyre jellemzőbb volt az a mentalitás, hogy a korábban felhalmozott vagyonból próbálták fenntar-

<sup>54</sup> Az 1570-es években már 14,6 millió dukátot tettek ki a korona fedezetlen tartozásai, ebből csak mintegy 5,5 milliót fedeztek a hosszú távú kötvények. *Mauricio Drelichman–Hans-Joachim Voth: The Sustainable Depts of Philip II. A Reconstruction of Castile’s Fiscal Position, 1566–1596. The Journal of Economic History 70. (2010) 818–819.*



tani megszokott egzisztenciájukat. Tőlük eltérően azok tudtak eleget tenni a kor követelményeinek, akik továbbra is vállalkozásaik kiterjesztésén fáradoztak, s új súlypontok képzésével követték a piac változásait. Klasszikusan az Österreichereket szokták ilyen példaként emlegetni. A hozzájuk hasonló társaságok üzleti tevékenységében a bányászati befektetések és a növekvő arányú árucseré mellett a 17. század második harmadától kezdte visszanyerni jelentőségét az új alapokra helyezett hiteltevékenység is.<sup>55</sup>

### *A faktori rendszer mint a történeti hálózat kutatás lehetséges tárgyköre*

A bevezetőben kitértem annak jelentőségére, hogy az elméleti jellegű gazdaságtörténeti struktúrákat interakcióba kell hozni a vizsgált korszak gyakorlati eljárásaival. Erre kiváló lehetőség adódik az üzleti hálózatok vizsgálatával.<sup>56</sup> A faktori rendszer hálózatszintű elemzése során elsősorban komoly bizonytalansági tényezőként jelentkezik az elemezhető források korlátozott köre. Az információs bázis hiányosságait viszont előnyünkre is fordíthatjuk. Amennyiben egy faktor kereskedelmi tevékenységéről csak kevés adattal rendelkezünk, úgy a kutató mintegy rákényszerül arra, hogy az üzleti/vállalati hálózat adott szereplőjét más kontextusban is elemzés tárgyává tegye. A faktori hálózat kulcsszereplői, azaz maguk a faktorok – mint valóságos személyek – további hálózatoknak is a tagjai voltak. Nevezetesen beilleszthetők rokoni, lakóhelyi, hivatali vagy egyéb közösségi hálózatokba, amelyeket ugyancsak elemzés alá lehet és kell vonni. Ily módon nemcsak arra nyílik lehetőség, hogy a faktori hálózatot működtető üzleti kapcsolatokat vegyük szemügyre, hanem a faktori hálózatban látóköriünkbe kerülő személyeken keresztül további hálózatok nyílnak meg előttünk, amelyeket a későbbiekben társadalomtörténeti, várostopográfiai, prozopográfiai stb. aspektusból vizsgálhatunk.<sup>57</sup> Egy ilyen komplex vizsgálat során az üzleti hálózatból kiindulva egy multimodális hálózati

55 *Warnemünde, C.*: i. m. (38. jz.) 216. Ehhez a fellendüléshez a magyarországi visszafoglaló háborúk adták a legfontosabb impulzust, a háború generálta általános konjunkturális folyamattal és a Habsburg állam megnövekedett hiteligényével.

56 A hálózat kutatás szerepéhez ebben a kontextusban (a teljesség igénye nélkül): *Dieter Bögenhold–Jörg Marschall*: *Netzwerkforschung zwischen Theorie und Methode. Zur Aktualität der Netzwerkmetapher vor dem Hintergrund aktueller interdisziplinärer Integrationsbemühungen von Soziologie, Ökonomik und Geschichtswissenschaften.* Tudományos előadás, elhangzott az „Ein neues Paradigma in den Sozialwissenschaften – Netzwerkanalyse und Netzwerktheorie” c. konferencián, J. W. Goethe Universität Frankfurt, 2007. szeptember 27–28. [http://www.soz.uni-frankfurt.de/Netzwerktagung/Boegenhold\\_Marschall.pdf](http://www.soz.uni-frankfurt.de/Netzwerktagung/Boegenhold_Marschall.pdf). (letöltés ideje 2012. jan. 7.) 3., 16.; *Mike Burkhardt*: *Der hansische Bergenhandel im Spätmittelalter. Handel – Kaufleute – Netzwerke.* Böhlau, Köln, 2009. (Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte 60.)

57 A városi elitsoportok hasonló jellegű elemzését publikálta Reinhard és kutatócsoportja. *Augsburg Eliten*: i. m. (23. jz.) A jelentősebb nürnbergi cégek üzleti hálózatához újabban: *Peters, L. F.*: i. m. (30. jz.) A közelmúltban általánosan megfigyelhető, hogy a hagyományosan a gazdaságtörténet körébe sorolt források felé új aspektusú vizsgálatokkal fordulnak kutatók. A két leggyakoribb „újszerű” megközelítés a világgazdasági rendszer kialakulásának kérdése, valamint az üzleti kommunikáció. A vállalkozások általános szerkezeti felépítése még továbbra is a kevésbé kutatott témák közé tartozik. *Kalus, M.*: i. m. (33. jz.) 37–38.

struktúra építhető fel, amelyben a különböző hálózati szintek közötti kapcsolódási pontokat az üzleti hálózatban tevékenykedő faktorok jelentik. Egy több hálózati szinten végrehajtandó jövőbeni elemzés azonban szétfeszítené jelen tanulmány kereteit, itt elsősorban a faktori hálózat vizsgálatára koncentrálok, néhány olyan személyt kiemelve, akik jelentős szerepet játszottak a korszak közép-európai üzleti hálózatában.<sup>58</sup>

A 16. századi vállalkozói társaságok gyakorlati mechanizmusát vizsgálva az üzleti siker két fontos előfeltételét emelhetjük ki: a széles körű tevékenységi területet, valamint a jól szervezett vállalati struktúrát. A szinte egész Európát átfogó hálózatuk lehetővé tette, hogy ezek a társaságok rajta tartsák figyelmüket a távolsági kereskedelem fontosabb csomópontjain. A délnémet társaságok képviselői rendszere abban különbözött az itáliaiak által használt szisztémától, hogy míg utóbbiak minden fontosabb ponton fiálékat alapítottak, addig a németek a faktori rendszert részesítették előnyben.<sup>59</sup> Mindez racionalizálásként értékelhető, mivel a cég érdekeit a nagy önállósággal rendelkező faktorok, illetve az alattuk elhelyezkedő ágensi hálózat gazdaságosabban tudta képviselni, mint az ehhez képest merevebb személyzeti kerettel működő fiálék. A délnémet kereskedőházak rugalmasan kezelték a személyzet kérdését, s a hangsúlyt a jó képességű szakemberek folyamatos cseréjére helyezték. Többek között ennek is volt köszönhető, hogy előnyre tettek szert a statikusabb keretek között dolgozó itáliai és még inkább francia vetélytársaikkal szemben.<sup>60</sup>

A faktori rendszer a fontosabb csomópontokra illeszkedett. Ilyen megközelítésből egy horizontálisan jól körvonalazódó struktúra bontakozik ki, amely a kortársak számára magától értetődő módon útvonalak és faktorátusok hálózataként manifesztálódott. Az Augsburgi Városi Levéltár anyagai között található egy forrás, amely kiváló adalékként szolgál a faktori hálózathoz. Egy nem különösebben jelentős kereskedő, Cristof Eisenpichler részletes útleírásáról van szó 1549–1550-ből. Eisenpichler a Lyon–Lisszabon útvonalat mintegy tíz hónap alatt tette meg, s üzleti útjának állomásai jól illeszkednek a délnémet kereskedőházak által kiépített faktorátusok hálózatára. A forrásban szereplő útvonal főbb pontjai: Lyon–Montpellier–Barcelona–Zaragoza–Valladolid–Lisszabon.<sup>61</sup>

58 A bécsi kereskedőknek több hálózati szinten elfoglalt pozícióit egy szerkesztés alatt lévő munkában elemzem.

59 *Stromer, W. v.: i. m. (5. jz.) 155.* A korábban a kor egyik emblematikus figurájaként említett Anton Fugger már tevékenysége elején is nagy figyelmet szentelt a megfelelő hálózat kiépítésének. Fiatalon bejárta a fontosabb Fugger-alközpontokat Velencétől Nürnbergben és Breslaun át Budáig. Elsőként Budán próbálta ki magát egy önálló faktorátus vezetésében, 1517-től pedig rövid ideig a római Fugger-központot irányította. *Häberlein, M.: Die Fugger i. m. (2. jz.) 70.*

60 *Stromer, W. v.: i. m. (5. jz.) 156.*

61 Eisenpichler részletesen ír arról, hogy az állomásokon a személyzet mivel látta el őt. A lisszaboni német kereskedelmi lerakathoz szolgál adalékként, hogy Eisenpichler az ottani német kegyes társulat kápolnájának 800 tallért adományozott. Míg a templom(ok) fenntartása magától értetődő, az már inkább figyelemre méltó, hogy az itteni személyzet számára még testvérületet is fenntartottak. *StA Abg. KuH (217) I. Literalien 13b 13b, Rechnungsbuch des Christoph Eyssenpichler 1549. f. 1v, 2r, 3v, 8r–v.*

Fontos szem előtt tartanunk, hogy a vizsgált hálózat nemcsak horizontális, hanem vertikális értelemben is tagolt volt. A faktorátusok alá-fölrendeltsége, maradván a délfrancia és az ibériai térségnél, jól szemléltethető a Welserek által létrehozott képviselőkön keresztül.<sup>62</sup> A zaragozai és a valenciai Welsler-faktorátus kezdetben a lyoni alközpontnak volt alárendelve. Megerősödésük után kikerültek Lyon alól, s önálló faktorátusként kezdtek működni. A spanyol uralkodói udvarban is létrehozta egy képviselőt, s a királyság területén az elkövetkezendő években felállított faktorátusok (Sevilla, Valladolid, Barcelona, Lérida, Leon, Burgos) kezdetben az alá tartoztak. Ezek közül az első három hamar önállósodott, s Madrid helyett közvetlenül az augsburgi központnak rendelték alá őket.<sup>63</sup>

A faktori rendszer nagymértékben kibővítette a cégek tevékenységi területét, mivel a tulajdonosok egy időben nem tarthatták kezükben több régió ügyeit. A faktorok akár több térségben is képviselhetők a társaság érdekeit, ebből kifolyólag nagyfokú önállósággal rendelkeztek.<sup>64</sup> A rendszer előnye főként a gyors döntéshozatali mechanizmusban rejlett. Megvoltak azonban a veszélyei is, hiszen sok múlott a széles döntési jogkörrel felruházott faktorok képességén és megbízhatóságán. Mindemellett nagy jelentősége volt a hálózat sűrűségének. Példaként említhető a döntően nürnbergiek által uralt dél-európai központú sáfránykereskedelem. Számos nürnbergi cég működött együtt a spanyol és itáliai kikötőkbe érkező sáfrányszállítmányok továbbításában. A más területen egyébként konkurens cégek kartellszerű kooperálása többek között hatékony árszabályozást eredményezett, ezzel a további (leginkább augsburgi) versenytársakkal szemben próbáltak előnyre szert tenni. A nürnbergi társaságok közötti egyezség csak ritkán terjedt ki arra, hogy a szövetkezett cégek mennyi sáfrányt vásárolhatnak fel. Állandó kvóták hiányában az egyes cégek által vásárolt mennyiség nagymértékben függött attól, hogy egy adott cégnek hány faktora dolgozott a térségben, azaz milyen sűrű hálózatot tudott ráépíteni a sáfrányimportra. A Tucher-ház akkori feje, Gabriel Tucher 1547-ben azt az utasítást adta ki, hogy Alcañizban (Zaragoza és a tengerpart között félúton) is fogadjanak fel egy személyt, mivel eddig csak egy faktoruk dolgozott ezen a vidéken, szemben más nürnbergi cégekkel, akiknek három-négy faktoruk is tevékenykedett ott.<sup>65</sup>

A kontinens rendkívül komplex üzleti hálózatán belül tehát a cégek maguk is számos kisebb hálózatot alkottak. Ezek a legkevésbé sem vizsgálhatók elszigetelt egységekként. A cégek közötti kapcsolódási pontokon keresztül a globális hálózat részeivé váltak. Korábban már számos ilyen kapcsolatra láttunk példát (a Paller-

62 Bár a későbbiekben elsősorban a délnémet társaságoknak a bécsi alközpontjaival és az onnan koordinált kapcsolati hálózattal fogok foglalkozni, a faktori rendszer bemutatásánál itt mégis azért esett a választás a fenti térségre, mert ezeken a területeken jobban érzékeltethető a faktorátusok vertikális tagolódása, továbbá – a bővebb információs bázisnak köszönhetően – a Welsler üzleti építkezés kiváló lehetőséget nyújt arra, hogy folyamatában mutassam be a vállalati hálózat térbeli kialakítását.

63 Denzer, J.: i. m. (17. jz.) 49.

64 Nutz, A.: i. m. (12. jz.) 99.

65 Peters, L. F.: i. m. (30. jz.) 53.

Herbst és Paller–Weis társulások, a Manlich–Imhoff–Tucher kapcsolatok stb.). A cégek közötti kapcsolatok nem csak üzleti együttműködésekben vagy érdekellentétben keresztül mutathatók ki. A faktori rendszer működési mechanizmusából eredően gyakran maguk a faktorok jelentették a kapcsolódási pontokat.

A délnémet tőke itáliai pozíciói kiváló betekintést nyújtanak a rendszer sajátosságaiba. A Fuggerek Genovában tevékenykedő faktora, Christoph Furtenbach elsősorban a spanyol ezüst behozataláért és továbbításáért volt felelős. Furtenbach azonban nem csak a Fuggereknek dolgozott. Kapcsolatban állt más jelentős augsburgi családokkal is, így többek között a keleti piacokra koncentrázó Österreicherrel, akik főként rezes szállítottak a ligur városba, illetve gyapjút és sáfrányt exportáltak onnan.<sup>66</sup> Az itáliai selyemárunknak az osztrák és a magyar területek képezték az egyik legfontosabb felvevőpiacát.<sup>67</sup>

A délnémet kereskedő-vállalkozók a délkeleti irányban, azaz a magyar és azon keresztül az erdélyi és a balkáni térséggel kiépített kapcsolati hálózatot Bécsből koordinálták.<sup>68</sup> A város árumegállító jogának 1515-ös részleges visszavonása után a délnémet polgárok számára lényegesen könnyebb lett a magyarországi kereskedelem szereplőivel közvetlen kontaktust felvenni. A Fuggerek és a Welserek mellett szinte az összes nagy kereskedőháznak volt itt faktora, hogy csak a legjelentősebbeket említsem, a Paumgartner-, a Neidhart-, a Herwart-ház, továbbá az ugyancsak egész Európára kiterjedő kapcsolati hálózatot fenntartó Haug–Langenauer–Link társaság is kiemelt képviselőt tartott fenn Bécsben. Kimutatható még a Manlich, a Weis és az Österreicher cég, valamint a nürnbergi második rendhez tartozó és kiterjedt keleti kapcsolatrendszerrel bíró Seldner és Flück család is. A szintén jelentős kereskedelmi volument képviselő nürnbergi Lang–Göswein–Rotenburger társaság keleti irányban a cég meghatározó személyisége, Lorenz Lang, illetve kisebb részben a Gösweinek bécsi pozícióira épített.<sup>69</sup>

Érdemes röviden kitérnünk a Herwart társaság azon ügyeire, amelyeket Bécsből bonyolítottak. A patrícus Herwartok jelentős kereskedelmi tevékenységet folytattak és rokonságban voltak a Welserekkel. A Herwartok hálózatán belül Bécsnek kiemelt szerepe volt. Amint azt látni fogjuk, a városban működő képviselőink északi, valamint észak- és délkeleti irányban is több alhálózatot koordinált,

66 *Hermann Kellenbenz*: Wirtschaftsleben der Blütezeit. In: *Geschichte der Stadt Augsburg* i. m. (16. jz.) 274. Hasonló gyakorlathoz tudósít Jakob Krapffer augsburgi polgárnak az augsburgi kereskedőcéhhez intézett kérelme. Krapffer ebben leírja, hogy több éven át dolgozott Bartholomäus Welserekkel, ugyanakkor nyolc évig a Haug kereskedőház faktoraként is tevékenykedett. Krapffer folyamodványában azt kéri, hogy alkalmazza őt a céh. Korábbi főnökei, Welser és Anton Haug ajánlást írt ez ügyben. StA Abg. KuH Akten fasc. X. nr. 31.

67 *Warnemünde, C.*: i. m. (38. jz.) 139.

68 A balkáni térség üzleti hálózatát újabban Molnár Antal vizsgálta a raguzai *casaták* tevékenységén keresztül. *Molnár A.*: i. m. (6. jz.) 33–38. A magyar területekkel fenntartott üzleti kapcsolatokban az 1560-as évektől egyre nagyobb vetélytársként jelentkeztek (vagy inkább tértek vissza) az itáliaiak. *Peters, L. F.*: i. m. (30. jz.) 173.

69 A nürnbergiek keleti irányú hálózatához legújabbán: *Tózsá-Rigó Attila*: Die Rolle des Donauhandels im Nürnberger Wirtschaftsleben. Beziehungen zwischen den Wirtschaftseliten Pressburgs und Nürnbergs im 16. Jahrhundert. *Jahrbuch für fränkische Landesforschung* 69. (2009) 95–120.

rendkívül összetett kapcsolatrendszerrel, továbbá az osztrák Habsburgok központi szerveivel is innen tartották a kapcsolatot. A kamarai iratokban már az 1530-as évek végén feltűnik a társaság Wolfgang Kremer nevű, a térségben jelentős személyiségként számon tartott faktora, aki 1539-ben a nem sokkal korábban elhunyt Hans Herwart gyermekeit képviselte egy tartozási ügyben.<sup>70</sup> Kremer 1541-ben a Herwartok egy jelentős ezüstvásárlási ügyletében is közreműködött (az áru értéke a forrásból nem egyértelmű: nagy valószínűséggel 15 000 forint).<sup>71</sup> A három évvel későbbi bejegyzések szerint a kamara már 61 000 forinttal tartozott az augsburgi cégnek, ami vitathatatlanul jelzi a társaság komoly gazdasági potenciálját a térségben.<sup>72</sup> Az 1545-ös iratokból kiderül, hogy a Herwartok egy Hans Rot (Rott) nevű ulmi polgárral társultak, akivel közös érdekeltségeik voltak Kuttensbergben és Joachimsthalban.<sup>73</sup> A nemesércek mellett a Herwartok kereskedtek többek között szövetekkel, sóval, salétrommal és fával is.<sup>74</sup> Több 1546-os bejegyzés utal arra, hogy a Herwartok tiroli ezüsttel is foglalkoztak, s ez itteni üzletben olyan további „nagy nevekkel” társultak, mint a Fuggerek, a Paumgartnerek vagy a Neidhartok.<sup>75</sup>

Korábban Furtenbach és Krapffer esete megmutatta, hogy a jelentősebb faktorok több cégnek is dolgoztak. Mindemellett saját üzleteket is bonyolítottak, végül gyakran előfordult, hogy – szakmai tapasztalatukra alapozva – a kamara is alkalmazta őket. Wolfgang Kremer szerteágazó önálló tevékenységére számos ügylet szolgál példaként. A kamarának tett korábbi szolgálatai fejében 1539-ben engedélyezték neki, hogy 13 mázsa magyar viaszt vámmentesen szállíthasson Bécsbe.<sup>76</sup> Egy évvel később – „figyelembe véve alattvalói szolgálatakat” – Konrad Herbsttel közösen engedélyt kapott egy dreiling magyar bor vámmentes kivitelére.<sup>77</sup> Kremer saját nevében 1542-ben járt el Pozsonyban, egy morva származású család, a Schumanok tartoztak neki.<sup>78</sup> Az 1543–1544-es kamarai dokumentumok szerint a Cseh Kamara is tartozott a Herwart-faktornak.<sup>79</sup> 1547-ben pedig a bécsi sókamaránál járt el, saját sószállítmánya ügyében.<sup>80</sup>

A következő két évben Kremer már újra a Herwartok faktoraként tűnik fel. Az iratok tanúsága szerint 1548-ban és 1549-ben folyamatosan tárgyalt a kamarával

70 ÖStA FHK A Niederösterreichische Gedenkbücher (= NÖ GdB) W. Nr. 48. 1539. f. 86r–87r.

71 ÖStA FHK A Hoffinanz-Protokolle (= HP) W. Nr. 190. 1541. f. 13v, 15r és 57r.

72 ÖStA FHK A HP W. Nr. 193. R. 1544. f. 24r.

73 ÖStA FHK A HP W. Nr. 194. E. 1545. f. 123r, 174v.

74 ÖStA FHK A HP W. Nr. 199. E. 1548. f. 72v, 74r.

75 Uo. f. 106r. A kamarai iratoknak a fenti vizsgálati szempont alapján végzett feldolgozása jelenleg az 1550-es évek első feléig terjed, a kutatás előrehaladtával remélhetőleg további információkat nyerünk a délnémet kereskedők itteni tevékenységére.

76 ÖStA FHK A NÖ GdB W. Nr. 48. 1539. f. 262v.

77 ÖStA FHK A NÖ GdB W. Nr. 51. 1540. f. 160r.

78 Archiv mesta Bratislavy (Pozsony; = AMB), Magistrát mesta Bratislavy (= MmB), Verbotbuch (= VB) f. 24r. Kremer 1546-ban a pozsonyi Caspar Rudolffal szemben lép fel. AMB MmB VB f. 42r. Utóbbi partnerei között Kremer mellett találunk még prosnitzit, breslaui és itáliai kereskedőt is.

79 ÖStA FHK A HP W. Nr. 191. E. 1543. f. 153r.

80 ÖStA FHK A HP W. Nr. 197. E. 1547. f. 4r.

egy salétromszállítási ügyben. A salétromot a Herwartok szállították Sziléziából és Morvaországból Bécsbe és Besztercebányára. Ennek kapcsán 1549-ben Bécsből utasították a Körmöci Kamarát, hogy fizessen ki a Herwart-faktornak 25 400 forintot. Témánk szempontjából az ügy figyelemre méltó mellékszála, hogy a kifizetést abból a mintegy 28 000 forintból eszközölték, amelyet az a Manlich társaság fizetett be a kamarának, amely a besztercebányai rézüzletet vette át a Fuggerektől.<sup>81</sup> Egy 1550-es bejegyzés szerint a kamara már 1546-tól folyamatosan vásárolt salétromot a Herwartoktól. Az iratok szerint minden esetben az utóbbiak bécsi faktora, Kremer koordinálta a szállítást és ő tárgyalt a bécsi, valamint a prágai szervekkel is. A fenti ügyekből látható tehát, hogy a Herwartok bécsi alközpontjából több földrajzi irányban számos árucsoportot, hitelügyletet magában foglaló alhálózatot koordináltak.

Kremer mellett számos olyan személy említhető még, akik a délnémet vállalkozó társaságok faktoraiként a kelet-közép-európai üzleti hálózat kulcsfigurái voltak. A legismertebb talán a Fuggerek nagy befolyású embere, Hans Dernschwam, akinek szerteágazó tevékenységéről több feldolgozás látott már napvilágot.<sup>82</sup> A jó szakirodalmi lefedettség miatt itt nem térnék ki részletesen Dernschwam személyére. Az eddig kevésbé ismert bécsi faktorok tevékenysége viszont további jelentős információkkal szolgál a hálózat megismeréséhez. A korábbiakban az Österreicher-ház kapcsán már említettem Sebald Kraust. Amikor Kraus 1551-ben feltűnik a linzi vámnál, a kamarai irat már azt sejteti, hogy nemcsak eseti megbízásról volt szó, hanem tartósan az Österreicherek szolgálatában állhatott. Ezt megerősíti, hogy 1552-ben Pozsonyban járt el egy tartozási ügyben Georg Österreicher nevében. Österreicher adósa egy kiterjedt kapcsolatrendszerrel bíró pozsonyi vállalkozó, Mathes Rott volt.<sup>83</sup> Kraus a következő évben saját kintlévősége ügyében is fellépett Rott-tal szemben. Vele egy időben három másik bécsi polgár is tiltást jelentett be Rott vagyonára. Témánk szempontjából még további jelentőséggel bír, hogy Kraus ebben az ügyben egy másik bécsi polgár, Hieronimus an (von) der Au zu Wien képviselte.

Hieronimus an der Au működési köre leginkább a korábban már említett genovai Fugger-faktor, Furtenbach tevékenységéhez hasonlítható. A bécsi először 1553-ban tűnik föl a pozsonyi Tiltáskönyvben. Ebben az évben két augsburgi és két bécsi polgár követelését jegyeztette be a fent említett Rott-tal szemben.<sup>84</sup> Figye-

81 ÖStA FHKA HP W. Nr. 201. E. 1549. f. 38v.; ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 022 E. 1550. 135r.

82 A teljesség igénye nélkül: *Hans Dernschwam*: Erdély. Besztercebánya.; Törökországi útinapló. Szerk. Tardy Lajos. Európa, Bp., 1984. Hans Dernschwam's Tagebuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553/55). Hrsg. Franz Hans Babinger. Duncker & Humblot, Berlin, 1986.; Die Bibliothek Dernschwam. Bücherinventar eines Humanisten in Ungarn. Szerk. Berlász Jenő. JATEPress, Szeged, 1984.

83 AMB MmB VB 75v. Rott vagyonára 1552–1557 között 42 alkalommal jegyeztettek be követelést. A fent említett esetben Krausszal – azaz Österreicherrel – közel egy időben három másik augsburgi, négy bécsi, két nürnbergi és egy steyeri kereskedő jelentette be követelését Rott-tal szemben. Uo. f. 74v–76v.

84 Uo. f. 96r.

lemre méltó, hogy a két ausburgi a Paller–Herbst konzorcium alapítói, Wolfgang Paller és Konrad Herbst voltak. Saját végrendelete tanúsága szerint Hieronimus an der Au jó viszonyban volt Augsburg polgármesterével, a jelentős magyarországi érdekeltségekkel bíró Wolfgang Pallerral. A bécsi faktor utolsó rendelkezésében egy 95 dukát súlyú aranyláncot hagyott ausburgi megbízójára.<sup>85</sup> An der Au aktív kapcsolatot tartott fenn a pozsonyiakkal és gyakran működött közre képviselőként más délnémet kereskedők magyarországi ügyeiben is. A forrásokból nem állapítható meg egyértelműen, hogy elsődlegesen melyik társaság faktoraként működött. Valójában a Furtenbachhoz és Hieronimus an der Auhoz hasonló személyek tevékenységi köre inkább azt példázza, hogy sok esetben nem is emelhető ki egyetlen cég, amelynek kizárólagos alkalmazásában álltak volna a vizsgált faktorok. Utóbbiak üzleti stratégiájában minden bizonnyal nagy szerepe volt annak, hogy egyszerre több cég ügyeiben is közreműködtek. An der Au – Kremerhez és Kraushoz hasonlóan – saját kereskedelmi és hitelügyleteket is bonyolított. A pozsonyi politikai és vagyoni elit egyik tekintélyes tagjával, Valt Preusszal szemben 1556-ban jelentett be saját nevében követelést.<sup>86</sup>

Hasonló szerepben kerül látókörrünkbe Mert Römer bécsi polgár, aki 1556-ban három alkalommal jelenik meg képviselőként az említett pozsonyi forrásban. Römert egy Rottisch nevű ausburgi kereskedő faktoraként jelölték meg. Utóbbi üzleti kapacitásához szolgál adalékként, hogy a bécsi faktor által bejelentett kintlévősége a legnagyobb összegű követelés a Tiltáskönyvben (3200 forint). A tiltást Rottisch nevében Römer 1556-ban a neves budai, majd bécsi kereskedővel, Bornemisza Tamással és annak kölni származású vejével, Gerhard (Erhart) Melemmel szemben jelentette be, majd még ugyanebben az évben megújította a követelést.<sup>87</sup> Römer önállóan két esetben lépett fel Pozsonyban 150–175 forint körüli kintlévőségei ügyében.

A fent említett Rottisch származása kérdéses, kiterjedt tevékenysége és kapcsolati hálózata miatt érdemes őt is közelebbről vizsgálni. A kamarai iratokban 1549–1551 között többször is előfordul egy Rottisch nevű kereskedő, akit az említett pozsonyi forrás információitól eltérően ulmi polgárként jelölnek meg. Az első esetben egy közelebbről nem tisztázott hitelügyletben többek között egy Schobinger nevű személlyel működött együtt.<sup>88</sup> A pozsonyi Tiltáskönyvben a Sankt Gallen-i Bartholome és Josef Schobinger számos ügyben szerepel, általában nürnbergi, ausburgi, és osztrák kereskedőkkel együtt. Az Alsó-ausztriai Kamara dokumentumai szerint 1550 júliusától a következő év nyaráig húzódott egy ügy Pálcán Péter egykori budai bíró és Rot ulmi polgár faktora között („Cristof Link der Rott von Ulm factor”), amelyben Rot faktora 300 forinttal tartozott Pálcánnak.<sup>89</sup> Ezekben az években tehát még nem Mert Römer, hanem Cristof Link bécsi polgár képvi-

85 Wiener Stadt- und Landesarchiv, Alte Zivil Justiz, Testamente 1548–1783. 1.2.3.1 A1, nr. 810. 2v.

86 AMB MmB VB f. 122r.

87 Uo. f. 123v, 128v.

88 ÖStA FHK A HP W. Nr. 201. E. 1549. f. 195r.

89 ÖStA FHK A AHK NÖK Protokolle 023 E. R. f. 15r, 43v, 150., 209r.

selte Rottischt vagy Rotot (máshol Link nevével ez olvasható: „Cristof Link, der Rottisch von Ulm factor zu Wien”).<sup>90</sup> Furcsa módon egyik említett forrásban sem közlik Rot/Rottisch keresztnévét. Ismert viszont Hans Rot ulmi kereskedő magyarországi adóslevelekből. Eszerint Rot 1548–1551 között Kovács András pataki kereskedő-polgárral is kapcsolatban állt. Ezekben az ügyekben is az ulmi/augsburgi vállalkozó faktora, Cristof Link járt el.<sup>91</sup> Rottisch és Hans Rot tehát minden bizonnyal ugyanaz a személy volt, aki rendelkezett augsburgi és ulmi polgársággal is. Rot 1542-ben még a Herwartok faktoraként működött. Amint azt korábban láthattuk, 1545-ben már mint egyenrangú fél társult a Herwartokkal, és legkésőbb 1553-ra a Hans Rot és társai nevű cég élén jelent meg a térségben.<sup>92</sup> A társaság által bonyolított hitelügyletek volumenéhez szolgál adalékkal egy 1549-es kamarai bejegyzés, mely szerint Hans Rot és rokonai 62 000 forint kölcsönt nyújtottak az udvarnak. Ebbe az összegbe Cristof Link is beszállt saját pénzével, 600 forinttal.<sup>93</sup>

Link is több vállalkozónak dolgozott. Az 1540-es évek végén egy nürnbergi kereskedő megbízásából engedélyt szerzett arra, hogy magyar területen vásárolhasson marhákat a nürnbergi számára. Az engedélyre azért volt szükség, mert ezekben az években a kémkedés veszélyére hivatkozva megtiltották a német kereskedőknek, hogy Magyarországra utazzanak. Link minden bizonnyal vesztegetéssel jutott az engedélyhez, amivel Nagyszombat környékén 700 marhát vásárolt.<sup>94</sup> Önálló tevékenységéről is van adatunk. Pozsonyban 1546–1549 között három alkalommal jelentett be követelést 230–900 forint közötti összegekben. A számos eddig említett szerepkör mellett Link 1549-ben mint Várday Pál esztergomi érsek-helytartó rendszeres textiláru-beszállítója kerül még látókörünkbe.<sup>95</sup> Végül találunk információt arra, hogy Linket is alkalmazta a központi pénzügyigazgatás, 1554-ben mint komáromi főélés mestert említik az Alsó-ausztriai Kamara iratai.<sup>96</sup>

Végül röviden kitérek még a kereskedelmi képviselőknek a német nyelvű forrásokban előforduló megnevezéseire. Leggyakrabban három kifejezés fordul elő: *faktor* vagy *factor*; *diener*; valamint *verwalter*. Felmerül a kérdés, hogy volt-e tartalmi különbség a kifejezések között, és ha igen, akkor milyen minőségben. Bár a faktort leginkább egy adott térségben a céget hosszú időn át képviselő személynek képzelhetjük el, s a *diener*t ettől eltérően inkább rövidebb ideig vagy alkalmilag

90 Az 1551-eshez: ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 024 E. R. f. 267v.

91 *Gecsényi Lajos*: Városi és mezővárosi polgárok adóslevelei a 16–17. századból. *Lymbus* 8. (2010) 33.

92 *Quellen und Regesten zu den Augsburger Handelshäusern Paler und Rehlinger 1539–1642. Wirtschaft und Politik im 16/17. Jahrhundert.* Hrsg. Reinhard Hildebrandt. I. Steiner, Stuttgart, 1996. (Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit 19/1.) 57.

93 ÖStA FHKA HP W. Nr. 201. E. 1549. f. 201r.

94 *Gecsényi Lajos*: Az Edlasperg-ügy. In: *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás i. m. (4. jz.) 302–303.

95 *Gecsényi Lajos*: Folytonosság és megújulás Magyarország és a felnémet városok gazdasági kapcsolataiban a középkortól a kora újkorig. In: *Uő*: Gazdaság, társadalom, igazgatás i. m. (4. jz.) 416.

96 ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 029 E. R. f. 161v, 030 E. R. f. 17r, 129r, 143r, 146r, 161r, 297r, 337r, 357r, 377r, 413r.



szolgálatban állónak vélhetnénk, gyakran előfordult, hogy a két kifejezést egymással felcserélve használták ugyanarra a személyre.

Példaként említhető az Alsó-ausztriai Kamara egy 1541-es irata, mely szerint a pápa megbízottai Antwerpenben 20 000 korona (~27 666 rajnai forint) értékben folyósítottak kölcsönt Ferdinándnak. A hitelről szóló adósleveleket Mathias Manlich faktora, Bartholomeus Tucher átvette és saját pénzéből visszafizette a pápai kölcsönt. Tuchert az ügy leírása során először *factor*ként nevezik meg, majd nevének második említésénél már a *diener* szó szerepel.<sup>97</sup> A Fugger-ház faktort, Jakob Sauerzapfot egy 1551-es kamarai irat szintén *diener*ként tünteti föl.<sup>98</sup> Hasonló változatosságot mutat a forrásokban Wolfgang Kremer megnevezése is. Az elhunyt Hans Herwart gyermekeinek a képviselőjében 1539-ben *verwalter*ként jelenik meg. Egy másik bejegyzés napra pontosan ugyanazzal a keltezéssel már az augsburgi Herwartok faktoraként (*Herwarts zu Augspurg [...] Factor*) jelöli Kremert.<sup>99</sup> Két évvel később egy az udvarral fennálló tartozási ügyben képviseli Kremer a céget, itt a neki címzett levelekre úgy hivatkoznak, mint amelyeket a Herwart-faktornak küldtek ki.<sup>100</sup> Hasonló ügyben Hans Herwart örökösei nevében 1542-ben is megjelenik Kremer, újra *verwalter*ként.<sup>101</sup> Az eddigiekből arra következtethetnénk, hogy az utóbbi megnevezést akkor használták, amikor Kremer az örököseket képviselte, azonban egy 1543-as prágai keltezésű bejegyzésben egy egyszerű hitelügyletben jár el a cég nevében és akkor is a *verwalter* megnevezés szerepel.<sup>102</sup> A következő évben pedig egy Speyerben datált utasításban ismét Herwart-faktorként említik.<sup>103</sup> A pozsonyi Tiltáskönyvben főként a *faktor* és a *diener* megnevezés fordul elő, a két kifejezés használatában itt sem lehet következetességet fölfedezni.

Végül még egy bizonyos Paul Schneider személyét emelem ki. Schneider az Alsó-ausztriai Kamara irataiban 1554-ben a Fuggerek *diener*eként bukkan fel.<sup>104</sup> Schneider esetében nem (csak) egymást követő bejegyzésekben váltakozik a két kifejezés ugyanarra a személyre, hanem egyszerre is használják, egyazon bejegyzésben. Így egy 1555-ös iratban a Fuggerek „itteni [azaz bécsi] faktora vagy

97 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 52. 1541. f. 214v–215r.

98 ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 024. E. R. f. 247v.

99 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 48. 1539. f. 86r–87r és f. 102v–103r.

100 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 52. 1541. f. 90v–91v.

101 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 53. 1542. f. 138v–139r.

102 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 54. 1543. f. 63r–v.

103 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 55. 1544. f. 103r.

104 ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 030 E. R. f. 207v. A cég vezetése és az alkalmazottak közötti kapcsolathoz érdemes röviden vázolni az ügyet. Anton Fugger saját kezűleg írt kérvényben járt közben a kamaránál Schneider és annak rokonai ügyében. Az iratból kiderül, hogy a Schneiderek Bécs térségében kereskedtek. Nem szükséges részletesebb magyarázatot fűzni ahhoz, hogy Fugger ilyen jellegű fellépése nyilvánvalóan erősítette a bankház és alkalmazottai közötti kapcsolatot. Ugyanakkor arra is következtethetünk, hogy Schneider rokonai is ebben a térségben tevékenykedtek, esetleg innen is származtak. Ily módon tehát közvetve kimutatható, hogy a *diener*t ebben az esetben abból a régióból választották a Fuggerek, ahol az illetőnek a cég érdekeit kellett képviselnie.

dieneré”-ként szerepel (*der hern Fuggers factor oder diener hie*).<sup>105</sup> Itt már teljesen nyilvánvaló, hogy a kortársak nem tettek különbséget a két megnevezés között. Egyetérthetünk tehát Buza János megállapításával, miszerint a két kifejezés használata erősen szituációfüggő volt.<sup>106</sup>

### *Új irányok, új súlypontok*

A távolsági kereskedők minden korban igyekeztek messzemenőig figyelembe venni az útvonalak mentén fekvő csomópontok (települések, lerakatok stb.) funkcióit. Az egyes csomópontoknak az útvonal forgalmába beágyazott szerepe könnyen változhat a gazdasági vagy gazdaságon kívüli tényezők hatására. A kora újkori vállalkozói társaságok struktúrája lehetővé tette, hogy a vezetők vagy a faktorok időben reagálni tudjanak a változásokra, s a kockázat csökkentésével a cég előnyére fordítsák azokat.<sup>107</sup>

A fontosabb városok között általában útvonalak egész csoportja létezett. Az útvonal megválasztásában számos tényező játszott szerepet (kapacitás, vámok, politikai viszonyok stb.). Az egész európai üzleti hálózatot meghatározó események, vagy a gazdaságon kívüli kényszer hosszútávon alakították az útvonalakat. A nyugati államcsődök a teljes kontinentális rendszert befolyásolták, amelyet jól érzékelhetünk a délnémet tőkének a század második felében bekövetkező súlypontmódosulásaiban.

A délnémet társaságok 16. századi tevékenységében két nagy, térbeli kurzusváltás mutatható ki. Az első a látványosabb, s globális tekintetben nagyobb mértékben befolyásolta a gazdasági folyamatokat. Az Atlantikum jelentősen növekedésére a délnémet bankházak gyorsan reagáltak. Már a század első éveiben tapasztalható a délnémet társaságok ilyen irányú kurzusváltása. A 15. század második felében a Velence központtal kialakult fűszer- és fémkereskedelem a török háborúk miatt válságba került. A századfordulótól a Portugálián keresztül beáramló távol-keleti fűszerhez viszont már egyre olcsóbban hozzá lehetett jutni. A portugál uralkodó 1499-ben hozott létre egy szindikátust az indiai útvonal kiaknázására. Az udvar mellett magánszemélyek is beszállhattak, megfelelő nagyságú tőkével.<sup>108</sup> Német részről a portugáliai pozíciók kiépítésében a Welser–Vöhlín társaság játszotta a vezető szerepet. A cég egyik tagja, Lukas Rem már 1503-ban szerződést írt alá a portugál udvarral, s a később önállósuló Rem ugyanebben az évben létrehozta a társaság lisszaboni faktorátusát.<sup>109</sup> A spanyol fűszerkereskedelemben 1510-től

105 ÖStA FHKA AHK NÖK Protokolle 031 R. f. 65v.

106 Buza János írásbeli közlése alapján. Köszönettel tartozom, amiért felhívta erre a lehetőségre a figyelmem.

107 Ritter, W.: i. m. (9. jz.) 3. Az útvonalak kialakulásában sokszor nagyobb jelentősége volt a stratégiai megfontolásoknak, mint a földrajzi tényezőknek. Ilyen példa a magyar bor nyugati exportja, amelynek útvonalait nagyban befolyásolta Bécs ellenállása.

108 Ez a szindikátus szervezte az Indiába indított flottákat. Peter Feldbauer: Die Portugiesen in Asien. Magnus, Essen, 2005. 134.

109 Később az antwerpeni faktorátus is elsősorban a „portugál” fűszer továbbítására jött létre. A portugáliai német pozícióik kevésbé ismert szegmense, hogy 1505-ben már egy itáliai–nürnberg-

szereztek pozíciókat, Zaragozában és Valenciában hoztak létre ennek kiaknázására lerakatot, a Maluku-expedíciók finanszírozásában pedig már az első évtől, 1519-től részt vettek.<sup>110</sup>

Az 1550–1560-as évekig megmaradt a nyugati irány dominanciája. A század második felétől egy újabb térbeli kurzusváltás mutatható ki, keleti irányban.<sup>111</sup> Ennek a változásnak a jelentőségét általában mérsékeltabbnak tekintik, mint a felfedezések eredményeként lezajló átrendeződést, és jóval kisebb figyelmet is kap a nemzetközi szakirodalomban. Így a téma még számos vizsgálandó területet tartogat a kutatás számára.

Fontos hangsúlyozni, hogy a 16. század második felében végbemenő átalakulási folyamat nem kizárólag a nyugati államcsődökre vezethető vissza, a háttér sokkal komplexebb volt. Figyelembe kell venni többek között a tengeri hatalmak egyre erősödő konkurenciáját, valamint szoros összefüggésben a kereskedelmi tőke felhasználásában bekövetkező újabb strukturális váltást, végül az állam és a gazdasági szereplők közötti kapcsolat átalakulását is. Mindez együttesen hatott a kontinentális üzleti hálózat átalakulására.

A keleti térség jelentősége Nürnberg kereskedelmi rendszerében is felértékelődött. A nürnbergi gazdasági rendszer súlypontmódosulásához érdemes röviden áttekinteni Nürnberg kontinentális kapcsolati hálózatát. A legjelentősebb útvonalak metszéspontjában fekvő város kapcsolati hálózata már 1500 körül kiterjedt az egész kontinensre. Déli irányban a nürnbergiek már a korábbi századokban szoros kapcsolatokat létesítettek Itáliával. Délnyugati irányban a Rhone völgyével és annak központjával, Lyonnal épült ki összeköttetés, amelyet a nürnbergiek kiindulópontként használtak a spanyol és a portugál térség felé. Az északnyugati kapcsolati hálózatba illeszkedett Észak-Franciaország, a valódi északnyugati célterülettel, Németalfölddel és Angliával. Északra a nürnbergiek által szállított áruk (többek között a magyar réz) eljutottak Hamburgba és Lübeckbe. A keleti térségben két

---

gi–augzburgi alkalmi társulás finanszírozta a portugál hadiflotta indiai-óceáni vállalkozását. A költségek közel 60%-át (20 000 cruzado) a Welser–Vöhlín társaság biztosította. A cég 1509-től a madeirai cukorüzletbe is beszállt. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 45–47.

110 A németek közül elsőként a Welsereknek sikerült bejutni erre a piacra. Az 1519-es vállalkozásba még ők is csak közvetítőn, a később a Magellán-expedícióban jelentős részt vállaló Cristóbal de Harón keresztül kapcsolódtak be. A Welser-faktor, Ulrich Ehinger 1523-ban már a Magellán-flotta fűszerszállítmányának egy részét vásárolta fel. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 47. A Vöhlín-féle kapcsolati hálózatból megörökölt Ehingerek Európa számos pontján feltűntek Welser-faktorként. A Maluku-expedíciókból később a Welserek kiszálltak, a Magellán-expedíció, ill. Mexikó 1522-es „meghódítása” után már az Újvilágra koncentráltak. Az eredmény: 1518 és 1535 között 621 hajó tért vissza Amerikából Sevillába, ezek között 60 (!) hajózott Welser zászló alatt. A Welser konszern tehát ekkorra a legjelentősebb kereskedő-hatalommá nőtte ki magát a transzatlanti forgalomban. *Denzer, J.*: i. m. (17. jz.) 50.

111 Hangsúlyozandó, hogy a tendencia nem érvényes minden délnémet bankházra. A Fugger-ház az 1540-es években földrajzi értelemben éppen az ellenkező irányban helyezte át üzleti súlypontját. Anton Fugger jelentős mértékben átszervezte a cég tevékenységi struktúráját: kivonult a magyarországi részüzletből, továbbá nagy részben a tiroli és a karintiai bányászati vállalkozásokat is kiszervezték a társaságból. *Häberlein, M.*: Die Fugger i. m. (2. jz.) 90.

pregnansan elkülönülő kereskedelmi irány definiálható. Az északkeleti irány egyik útvonala a cseh–morva–sziléziai és a dél-lengyel térséget célozta. Az északkeleti irány másik útvonala a Baltikummal és az orosz térséggel teremtett összeköttetést. A nürnbergiek kapcsolati hálózatában a délkeleti kereskedelmi irány az osztrák térséget, valamint a Magyar Királyságot jelentette.<sup>112</sup>

A nürnbergiek már a 14–15. század fordulójától egyre nagyobb figyelmet fordítottak a keleti irányokra, amelyek között markánsan erősödött a dunai útvonal súlya. A nürnbergiek ebben az irányban is törekedtek monopolhelyzet kialakítására. A magyar réz forgalmazásában az augsburgiaktól elszenvedett kudarc után a nürnbergi kereskedőtöke sikeresen ki tudta aknázni a steyeri vastermelésben és a fémáruk keleti kereskedelmében rejlő lehetőségeket. A frankföldi vállalkozók monopolszerepre tettek szert ebben a szférában. A század második felében tehát a keleti irányú kereskedelem nem új jelenségként épült be Nürnberg gazdasági rendszerébe, hanem valójában egy már korábban is jelentős üzleti szegmens erősödött fel. A nyugaton jelentkező nehézségek válságot idéztek elő Nürnberg gazdasági életében. A keleti irányú kereskedelem jelentőségének növekedése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a frankföldi metropolisz át tudta vészelné a gazdasági krízist. A Baltikum, Szilézia vagy Magyarország felé mutató kereskedelmi irányok fontos átcsoportosítási lehetőséget jelentettek a nürnbergiek számára. Részben ezzel is magyarázható, hogy az atlanti térségben elszenvedett veszteségek nem vezettek automatikusan a nürnbergiek teljes kiszorulásához a kontinentális gazdasági rendszerből. Nemcsak hogy drasztikus mértékű visszaszorulás nem következett be, hanem – az új kereskedelmi súlypontképzésnek köszönhetően – a 17. század elején még egy visszafogott mértékű fellendülést is sikerült elérnie a nürnbergi kereskedelmi tőkének.<sup>113</sup>

A délnémet és a magyar gazdasági térség kapcsolata sajátos színezetet nyer, amennyiben a kereslet–kínálat összefüggésében vizsgáljuk. Általánosságban megkülönböztetünk keresleti és kínálati piacokat. A (dél)német az osztrák és a magyar területek közötti összetett kapcsolatrendszerben nem jelenthető ki, hogy egyik a másiknak kizárólagosan felvevő piaca lett volna. Mindhárom nagyrégió olyan árucsoportokkal vett részt a forgalomban, amelyekre valamely másik térségnek nagy szüksége volt.<sup>114</sup> A németek által forgalmazott (textil)ipari termékeknek, az osztrák vasnak és fémáruknak a magyar területek, a magyar marha számára

112 *Diefenbacher, M.*: i. m. (37. jz.) 66.

113 *Diefenbacher* szerint – a keleti irányú forgalomnak köszönhetően – az 1630-as évekig nem beszélhetünk Nürnberg gazdasági hanyatlásáról. (Uo. 78–79.) Nürnberg továbbra is jelentős gazdasági erejét bizonyítja, hogy éppen ebben az időszakban építik ki a város költséges erődítményrendszerét. *Rainer Gömmel: Vorindustrielle Bauwirtschaft in der Reichsstadt Nürnberg und ihrem Umland (16–18. Jahrhundert)*. Steiner, Wiesbaden–Stuttgart, 1985. (Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte 30.) 244–245.

114 Szélesebb kontextusban a dunai útvonalhoz szorosan kapcsolódó itáliai, cseh–morva, és sziléziai régiókat lenne célszerű elemezni, a vizsgálati térség kiterjesztése azonban szétfeszítené a tanulmány kereteit.

pedig a német és az osztrák régiók voltak a felvevőpiacok.<sup>115</sup> Hangsúlyozandó, hogy a német térség legalább olyan mértékben rá volt utalva erre a kereskedelmi hálózatra, mint ahogyan a magyar. Elég csak arra gondolni, hogy az 1518-ban bekövetkező marhavész súlyos ellátási nehézségeket okozott a német területeken, az 1530-as években a magyarországi polgárháborús helyzet eszkalálódása pedig komoly aggodalmat váltott ki a nürnbergi posztókészítők körében, ugyanis egyik legfontosabb értékesítési piacuk került veszélybe.<sup>116</sup> Az 1548–1558 közötti időszakban évente 50–55 000 marhát hajtottak fel Bécs és kisebb részben a környező városok piacaira. Ez a szám a század utolsó évtizedeiig tovább nőtt.<sup>117</sup> A nyugati irányú marhakereskedelem fellendülésével a magyar térségben is végbement a tőkekoncentráció, csak a német viszonyokhoz képest szerényebb mértékben. A tőkénövekedésnek a kiterjedt német, osztrák, morva, sziléziai stb. kapcsolatrendszerrel bíró nyugat-magyarországi (főként pozsonyi és nagyszombati) polgárok, majd a század második felétől egyre inkább az alföldi tőzsér-kereskedők voltak a legnagyobb haszonélvezői.<sup>118</sup>

Az augsburgiak távolsági kereskedelmében a déli (itáliai) és a délnyugati irány bírt nagy jelentőséggel.<sup>119</sup> A (dél)keleti irányú kapcsolatokban München és

115 A nagy német fogyasztási centrumok a 15. század második felétől növekvő igénnyel jelentkeztek a magyar agrártermékek iránt. A húsfogyasztás növekedése közvetlenül hatott a magyarországi termelési struktúrára. *Gecsenyi L.*: Folytonosság i. m. (95. jz.) 412–413. A magyar bor elsődleges felvevő piaca Szilézia volt, és csak kisebb részben a délnémet térség.

116 *Gecsenyi L.*: Folytonosság i. m. (95. jz.) 413., 419.

117 A velencei irány forgalma az 1570-es években évi 15–20 000 marhára becsülhető. A morvaországi irány Auspitz (ma Hustopeče) központtal a század végén vált jelentősebbé. *Erich Landsteiner*: Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels am Ende des 16. Jahrhunderts. In: *Tanulmányok a 60 éves Gecsenyi Lajos tiszteletére*. Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok) 9. (2002) 69–70. A morva útvonal forgalom-növekedése már a század közepén megindulhatott. Ehhez egy adat: 1543-ban egyetlen alkalommal 6000 marhát hajtottak Auspitz felé. ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 54. 1543. f. 59r. A velencei forgalom fenti becslését elfogadva az egy alkalommal Auspitz felé hajtott 6000 marha jelentős. Továbbá a Kamara folyamatosan levelezett a harmincadokkal a Morvaország felé csempészett marhák ügyében. ÖStA FHKA NÖK Protokolle 022 E. 1550. f. 8v, 35v, 208v.

118 *Landsteiner, E.*: i. m. (117. jz.) 67–69. A németek kapcsolati hálózata nyugat-magyarországon keresztül áttételesen az egész Kárpát-medencét átfogta. Ezt erősítette, hogy Pozsonyban és Nagyszombatban számos, az ország belső területeiről menekült kereskedő telepedett le. *Gecsenyi Lajos*: Zur Geschichte des Wiener Ungarnhandels im 16. Jahrhundert. In: *Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes*. Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag. Burgenländische Landesregierung, Eisenstadt, 1994. (Burgenländische Forschungen, Sonderband 13.) 166. A budai német menekültek legnagyobb része Bécsben és délnémet városokban telepedett le. *Uő*: Die Auseinandersetzungen des Wiener Stadtrats mit den aus Pest und Buda/Ofen vertriebenen Bürgern im Jahre 1534. Wiener Geschichtsblätter 61. (2006) 3. sz. 54–56. Az áttelepülők pozícióihoz általában: *Bessenyei József*: Menekültek... A kereskedelem helyzete Magyarországon 1526 után, Bornemisza Tamás és a budai menekültek működésének tükrében. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc–Bp., 2007.

119 Velencében számos cégnek volt képvisellete. A térségbeli délnémet érdekeltségek között jelentős volt még Milánó és Genova. *Kellenbenz, H.*: i. m. (66. jz.) 270–273. Az augsburgiak a magyar réz és a sáfrány mellett gabonával is kereskedtek ebben az irányba. Az Alsó-Ausztriai Kamara 1539-ben Leonhard Weisnek engedélyezte, hogy a cégének ágensei Bajorországból Velencébe

Salzburg mellett Regensburg játszott jelentős szerepet.<sup>120</sup> Utóbbi gabonavásárai miatt volt frekventált állomás, illetve a város hajósait gyakran alkalmazták a dunai útvonalon. Regensburgból a cseh területeket, Lipsét és Sziléziát lehetett elérni, délkeleti irányban pedig Linzen keresztül Bécsset. A magyarországi források tanúsága szerint a Habsburg rezidencia-város nem végpont volt, hanem kiinduló állomás a magyarországi üzletekhez.<sup>121</sup> Korábban már tárgyaltam a jelentős német bankházak bécsi pozícióit.<sup>122</sup> Mellettük számos délnémet mészáros-marhakereskedő is gyakran megfordult Bécsben, hogy innen bonyolítsák le a magyarországi marhaheszerzést. A mészárosok a nagy volumenű beszerzésekhez számos esetben tőkeerős augsburgi vállalkozóktól vettek fel hitelt. Többek között az Österreicher is hiteleztek ilyen célra.<sup>123</sup> Az elsősorban textilkereskedelemmel foglalkozó Österreicher-ház ily módon a hitelügyletekből is jelentős hasznot könyvelt el.

A hitelügyletek jelentős szegmensét képezték az udvarnak nyújtott kölcsönök. A kamara leggyakrabban a harmincadokon keresztül törlesztett. Ennek két módja volt: vagy illetékmentességet adtak a hitelezőnek megadott mennyiségű árura, vagy a kamara utalványt írt a harmincad-hivatalnak, hogy fizesse ki a hitelezőnek az összeget. A központi pénzügyigazgatás azért volt ráutalva a harmincadokra, mert az államigazgatás rendszerében – az adójövedelem mellett – itt folyt be készpénz nagyobb mennyiségben.

Az alábbiakban egy több szempontból is metszetértékű hitelügyletet mutatok be. Egy 1545-ös forrás szerint Leonhard Weis 25 000 rajnai forintot hitelezett a kamarának. A Weis cég emellett egy ismeretlen tranzakció által megvásárolta Mathias Manlichtól a kamara egy 15 000 forint értékű tartozását. Végül a teljes összeg, amivel a kamara Weisnek tartozott, 71 000-re emelkedett. Az ügy nemcsak a hitelezési gyakorlatba, valamint a társulások és az udvar közötti szövevényes kapcsolatokba enged betekintést, hanem abba is, hogy a cégek mely útvonalakat preferáltak. A Manlichokkal kötött megállapodás értelmében a dunai útvonal egyik legfontosabb vámhelyét, az engelhartszelli harmincadot jelölték ki, ahol a Manlichok érvényesíthették a tartozást. Ezzel szemben a Weisek már a laibachi harmincadnál kívánták igénybe venni a törlesztésként nyújtott vámkedvezményt.<sup>124</sup> Utóbbiak tehát ebben az időben elsősorban az adriai térség és Magyarország közötti útvonalon kereskedtek. Bár az udvar részéről az ehhez hasonló törlesztési

szállítsanak két hajórakomány (240 innsbrucki mázsa) gabonát, aminek Velencében a magas élelmiszerszükséglet miatt jó piaca volt. ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 48. 1539. f. 189r–v.

120 A müncheniek és a salzburgiak magyarországi kapcsolataihoz *Tózsá-Rigó Attila: A pozsonyi Tiltáskönyv (1538–1566) információs bázisa* (Különös tekintettel a pozsonyi felső- és középréteg városon túlnyúló kapcsolatrendszerére). Századok 142. (2008) 1176., 1185.

121 A kérdéshez általában: *Tózsá-Rigó A.: A pozsonyi i. m. (120. jz.) 1173–1185.; Uő: A „dunai útvonal” i. m. (26. jz.); Uő: Die Rolle i. m. (69. jz.)*

122 Az 1570-es és 1580-as évek fordulójára a Welserek által bonyolított árukereskedelem felvevőpiacainak a súlypontja Közép-Európában volt. A Welser cég árústruktúrájában ekkoriban közel 50%-kal szerepelt a sáfrány, mintegy 30%-kal barhent és 18%-kal egyéb fűszerek. *Hildebrandt, R.: i. m. (52. jz.)*.

123 *Warnemünde, C.: i. m. (38. jz.) 210.*

124 ÖStA FHKA NÖ GdB W. Nr. 48. 1539. f. 189r–v, 229r.

eljárások voltak a leggyakoribbak, a Welserekhez hasonlóan más augsburgi cégek is gyakran inkább hosszú távú koncesszióért cserébe biztosítottak hitelt.<sup>125</sup>

A korszakban megváltozott a társaságok társadalmi háttere is. Nürnbergben már a 15. század második felétől kimutatható, hogy a patrícius családok kiszorultak/kivonultak a nagykereskedelemből, s helyüket a második rend nem-patrícius kereskedői vették át.<sup>126</sup> Máshol is hasonló tendencia figyelhető meg, elég csak az augsburgi Pallerok felemelkedésére utalni. Nürnbergben a 16. század derekán zajlott az „örségváltás”, s a nagy patrícius társaságokból csak az Imhoffok és a Tucherok maradtak meg régi súlyukkal az üzleti szférában. A folyamat kapcsán visszautalhatunk a korszak válságaira. A korábbi általánosító felfogás szerint a nagykereskedők összetételének a megváltozása katalizátorként hatott a nürnbergi gazdaság hanyatlására. Ezzel szemben az utóbbi évtizedek kutatásai rámutattak arra, hogy éppen a második rend képviselői alapozták meg Nürnberg mérsékelt gazdasági növekedését a század második felében. Továbbá elsősorban ez a réteg terjesztette ki a hagyományos kereskedelmi hálózatot a keleti irányokban.<sup>127</sup>

A globális folyamatok mellett intraregionális szinten is megfigyelhető a gazdasági erővonalak mozgása. A Kárpát-medence üzleti hálózatában az oszmán előrenyomulás hatására rövid időn belül lezajlott a kereskedelmi súlypontok áthelyeződése. Kisebb jelentőségű útvonal-módosulások rövidebb időn belül gyakran bekövetkeztek a kereskedelmi forgalomban. Ezek oka elsősorban az a törekvés volt, hogy csökkentsék a szállítás költségeit. Amint arra korábban kitértem a szállítási technológiák között nem volt érdemi választási lehetőség. A vámok mérséklésével, vagy kikerülésével viszont jelentős megtakarítást lehetett elérni. Erre szolgálnak például a dunai útvonal módosulásai. Ezek közül az egyik legjelentősebb a Bécszet elkerülő kitérő. Erre Kremsnél „léptek rá” a kelet felé tartó kereskedők, s a morva területek érintésével érték el a Magyar Királyságot.<sup>128</sup>

Említhetők még az egészen kis mértékű, de sokkal rapszodikusabb útvonal-módosulások. Az üzleti kapcsolatokat folyamatosan befolyásolták a Habsburg pénzügyigazgatás intézkedései. A vámtételek megemlése szinte menetrendszerűen kiváltotta a csempészség megugrását, amely a határ menti forgalomban jelentkező periodikus útvonal-módosulásként értelmezhető.<sup>129</sup>

125 A Paumgartnerek 1539-ben koncessziót kaptak az udvartól az idriai bányákból higany kitermelésére 100 000 rajnai forint értékben. Az öt éves koncesszió kihatott az összes, Habsburg fennhatóság alatt lévő higanybánya termelésére. ÖStA FHK A NÖ GdB W. Nr. 48. 1539. f. 173r–177r.

126 *Gerhard Hirschmann*: Das Nürnberger Patriziat. In: Deutsches Patriziat 1430–1740. Hrsg. Helmut Rössler. Starke, Limburg, 1968. (Büdingen Vorträge 1965.) 265.; *Diefenbacher, M.*: i. m. (37. jz.) 65.

127 *Diefenbacher, M.*: i. m. (37. jz.) 68., 79–80. A fenti két patrícius család mellett mások is folytatták kereskedelmi tevékenységüket, többek között a Tetzelek, Behaimok és a Pömerek. Bizonyíték erre a jelentős nürnbergi kereskedőket tömörítő kereskedő-társulás névsora. StA Nbg. E8 Handelsvorstand, Nr. 573. f. 2r–v.

128 Sajnos nem tudjuk, pontosan hol. *Gecsényi L.*: Az Edlasperg-ügy i. m. (94. jz.) 293.

129 A csempészet mértékéről szinte lehetetlen becslést készíteni. Érzékeltetésképpen említhető, hogy az Alsó-Ausztriai Kamarához csak 1550–1551-ből, csak az óvári és a soproni harmincadtól legalább 25 csempészségi ügy futott be. ÖStA FHK A AHK NÖK Protokolle 022 E. és 023 E. R.

---

ATTILA TÓZSA-RIGÓ  
CAPITALIST ENTERPRISING COMPANIES IN THE LATE MIDDLE AGES  
AND THE FIRST HALF OF THE EARLY MODERN ERA  
(WITH A SPECIAL REGARD TO THE WORKING MECHANISM OF SOUTHERN  
GERMAN COMMERCIAL CAPITAL)

An important component of the expansionist processes of Europe in the 15<sup>th</sup> to 17<sup>th</sup> centuries was the emergence of a global economic system centered on Western Europe. In the background of this spectacular geographical, power-political and economic expansion it is possible to follow constantly the development of early capitalist structures. In order to understand these complex transformational tendencies, it is necessary to deal in detail with the practical questions of trade and credit in the late middle ages and the early modern era. The predominant form of commercial activity was the enterprising company, which had developed from trading companies based on family relations.

The present study examines the personnel and leadership structure of these enterprising companies, as well as the decision making mechanisms on the high and middle levels. It pays considerable attention to the network of factors. This latter phenomenon raises important questions from several aspects. The factorial system, which covered the whole of Europe, can be interpreted – adopting partly the methods and conceptual vocabulary of economic network research – either as an intra-company functional network, or as an early medieval model of inter-company financial network. The study thus aims at putting the analysis of classical themes of economic history on a new methodological footing, putting to use that part of historical network research which is relevant from its particular point of view.